

Հ. Մատթեոս Վ. Մաղաք-Թէոփիլեանց. Կենսագրութիւն երեւելի արանց, զոր ծաղկաքաղ
 համառօտեաց յընդարձակ բառարանէն իւրմէ. Վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեան ուխտին,
 1839:

Ա էջ բառ-յօդուած

յօդուած

133

Գարրիէլ Աւետիքեան: Վարդապետ հայոց կոստանդնուպօլսեցի ՚ի միաբանից ուխտին Սրբոյն
 Ղազարու որ ՚ի Վենետիկ՝ զաւակ բարապաշտ ծնողաց: Ծնաւ սա ՚ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի
 յաւուրս ուխտագնացութեան հօրն ՚ի Հռոմ ՚ի Յոբելեան ամին 1750: Վասն որոյ նուիրեալ զնա հօր
 նորա Աստուծոյ, առաքեաց ապա ըստ ժամանակին ՚ի Վանս Մխիթարեան ՚ի Վենետիկ. ուր զար-
 զացեալ նորա յառաքինի վարս վանական կենաց, եւ ՚ի գիտութիւնս իմաստից եւ արժանացեալ
 զաւագանի վարդապետութեան, կարգեցաւ ՚ի 1785 վարժապետ համբակաց ուխտին, եւս եւ դա-
 սատու նոցա ՚ի ճարտասանութենէ սկսեալ մինչեւ ցաստուածաբանութիւն. զոր ՚ի տասն ամս ՚ի
 գլուխ տարաւ գովութեամբ եւ զկնի ընտրեցաւ ՚ի 1799 փոխանորդ կամ Աթոռակալ Ստեփանոսի
 վարդապետի Մելքոնեան՝ առաջնորդի համօրէն ուխտիս. եւ ՚ի փոխիլ նորա՝ կարգեցաւ ՚ի միա-
 բանից՝ տեղապահ նորա յամին 1800, մինչեւ ցընտրութիւն յաջորդին Ստեփանոսի Ագոնց. որ եւ
 ընտրեաց զնա իւր փոխանորդ կամ Աթոռակալ: Յետ մահու սորա եւս ՚ի 1824 կարգեցաւ ՚ի միա-
 բանից՝ Տեղակալ նորին, մինչեւ ցընտրութիւն՝ Տեառն Սուքիասայ վարդապետի քեռորդւոյն իւրոյ
 առաջնորդութիւն համօրէն ուխտիս ՚ի նմին ամի եւ յաւուրս սորա ՚ի բաց եկաց յամենայն վանա-
 կան պաշտամանց եւ յետ երից ամաց ծանրացեալ հասակաւ ծերութեան եւ բազմացեալ տկարու-
 թեամբք մարմնաւ, որոց անմռունչ տարաւ ՚ի շինութիւն ամենայնցն, փոխեցաւ յաստեացս ամե-
 նայն հոգեւոր պատրաստութեամբ, զգաստ եւ արթուն մտօք մինչեւ ցյետին շունչն ՚ի 1827 ՚ի յետին
 աւուրս տարւոյս ՚ի հասակին 77 ամաց: Եւ ելից սգով զամենայն վանականսն՝ որոց լեալ էր հայր
 հոգեւոր եւ վարդապետ մխիթարութեան եւ օրինակ ամենայն բարելաւութեանց. զի նշանաւոր
 գտաւ յոյժ վարդապետս առաքե//լաշնորի վարուք ներանձնութեան յամենայն կարգս միակեցա-
 կան վիճակի. փոյթ էր ՚ի պաշտամունս հասարակաց եւ առանձնաւոր աղօթից, անվրէպ ՚ի պահ-
 պանութիւնս վանական կարգաց եւ կանոնաց մինչեւ ցժամ մահուն եւ հայելի անարատ ամենայն
 առաքինութեանց եւ գերապանծ քաղաքավարութեան՝ ամենայն միաբանից ուխտին. որ եւ ըստ
 արտաքին կենակցութեանն էր խաղաղամիտ եւ քաղցրաբարոյ. որով հեզաբանեալ ձգէր յինքն
 զսէր կենակից եղելոցն ընդ նմա. էր եւս քաջավարժ ՚ի քաղաքավարիլ ընդ աշխարհիկս. որոց ա-
 ռաջի արգոյ զինքն ընծայեցուցանէր. լի էր խոհականութեամբ յամենայն գործառնութիւնս իւր եւ յո-
 ռոշողութիւնս մտաց՝ հանդարտամիտ եւ անշտապ: Առաքեցաւ եւ ՚ի Հռոմ եւ այլուր եւս վասն վա-
 նական պիտոյից եւ յամենայն տեղիս եգիտ մեծարանս եւ պատիւս եւ յաւել զփառս ուխտիս մերոյ:
 Սա յաւուրս անդ ազգի ազգի պաշտամանց իւրոց, անպարապ էր եւ ՚ի գրաւոր վաստակոց թէ ՚ի

հայ բարբառ էլ թէ յիտալականն. որք ըստ մասին են տպեալք էլ ըստ մասին մնան անտիպք: Տպեալք 'ի հայ բարբառ են

1. Մեկնութիւն թղթոցն Պօղոսի 'ի 4 հմուտ էլ ճոխ բացատրութեամբք 3 Հ. էլ այս է գլխաւորն 'ի գրուածս սորա:

2. Լուծմունք Նարեկի, աղօթից էլ ճառից նորա:

3. Բացատրութիւն շարականաց. յոր յաւել էլ զճառս իւր 'ի հաստատութիւն բղխման հոգւոյն սրբոյ 'ի հօրէ էլ յորդւոյ:

4. Քերականութիւն հայկազեան լեզուի աշխարհաբառ՝ ըստ առաջին երկուց մասանցն, իսկ ըստ յետնոյն երրորդին՝ գրաբառ:

5. Ստածութիւնք 'ի վերայ եօթն ցաւոց Աստուածածնի էլս էլ մտածութիւնք քանի մի տօնից տէրունականաց, էլն:

6. Հայկական թարգմանութիւն ճառին Համակերպութեան Ռոտրիկվէցի Ալփոնսոսի յիսուսեան վարդապետի:

Իսկ տպեալքն յիտալական բարբառն են՝

7. Համառօտ քերականութիւն իտալական, հայերէն էլ տաճկերէն:

8. Ճառն իւր վերոյգրեալ որ վասն բղխման հոգւոյն սրբոյ 'ի հօրէ էլ յորդւոյ, վերընծայեալ Ծուռլայ կարդինալին:

9. Իտալական թարգմանութիւն պատարագամատուցին Հայոց էլ // գրոցն դպրութեան:

Իսկ անտիպ մնացեալք են՝

10. Քերականութիւն 'ի հայէ յիտալական:

11. Քանի մի ճառք իտալերէն՝ ասացեալք 'ի ճեմարանս գիտնաւորաց 'ի Հռոմ:

12. Ջատագովական քննութիւն եկեղեցական մատենիցն հայոց, իտալերէն էլ հայերէն:

13. Գիրք հերքողական՝ գրոցն Սրմաքէշ Մանուէլի:

14. 'Ի վերայ Կղեմայ Գալանոսի. իտալերէն:

15. Գիրք հերքողական զրպարտութեանցն եղելոց 'ի վերայ ուխտիս մերոց:

16. Համառօտ մեկնութիւն գրոցն ծննդոց. հայերէն:

17. Հայկական թարգմանութիւն գրոցն՝ քաղաքին Աստուծոյ յօրինելոյն 'ի սրբոյն Օգոստինոսէ:

18. Ազգի ազգի հատուկտիր ճառք, քարոզք, ջատագովական գրուածք, պատասխան թղթոց էլ - թուղթք բազումք՝ գրեալք առ այլ էլ այլ անձինս. էլս էլ յանուն առաջնորդին մերոյ Ստեփանոսի Ազոնց:

19. Հաւաքումն ընդարձակ յօրինածովն, Ա տառին՝ մեծի հայկազեան բառարանին. որ տպեցաւ 'ի 1838: 'Ի գրուածս սորա փայլեն խորին հմտութիւնք, հզօր պատճառաբանութիւնք, ողջամիտ վարդապետութիւն յամենայնի: Իսկ ըստ շարադրութեանն է վսեմ էլ ընտիր հայկաբան, քաջ հետեւօղ ոճոյ գրաւոր երկասիրութեանցն ազգային բանասիրաց մերոց՝ ծաղկելոց 'ի հինգերորդ դարուն, որ համարի ոսկեղէն դար հայկական դպրութեանց:

257-265

Եփրէմ Սէթեան Վարդապետ 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Սրբոյն Ղազարու որ 'ի Վենետիկ: Էր սա ծնեալ 'ի Կոստանդնուպօլիս յամի տեառն 1791. հայերենեօք 'ի Պարսկահայոց. որ-դի Յակոբայ ժամագործի Սէթեան՝ փեսայի Քեռն Հ[այր] Յարութին վարդապետին Մաղաքեան՝ միոյ 'ի միաբանից ուխտիս մերոյ: Անուն վարդապետիս 'ի սրբոյ աւագանէն՝ էր Յովհաննէս: Որբացեալ 'ի հօրէն, առաքեցաւ 'ի վասն ուխտին Ղազարու 'ի Վենետիկ յամի տեառն 1802. ուր աբեղայացեալ զարգացաւ յառաքինի վարս եւ յուսմունս իմաստից. եւ ձեռնադրեալ քահանայ, էառ ապա զգաւագան վարդապետութեան, եւ կարգեցաւ վարժապետ ճարտասանութեան, փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան: Եւ զկնի առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս 'ի քարոզութիւն 'ի հայրենիս իւր 'ի 1825: Այլ 'ի 1828 դարձաւ անտի 'ի Վենետիկ եւ գնաց 'ի Հռոմ. ուստի դարձ արարեալ յետ քանի մի ամսոց՝ հրամանաւ եւ գրով արտօնութեանց եւ գրով սրբագան պապին Հռոմայ, առաքեցաւ 'ի Հայս 'ի մասն բաժնի Ռուսաց առ 'ի քարոզութիւն, եւ առ 'ի գիւտ նորանոր մատենից, եւս եւ վասն աշխարհագրական զնութեանց աշխարհին: Եւ ճանապարհորդեալ ընդ ցամաք եհաս ի սկիզբն յաջորդ տարւոյն 'ի 1829. 'ի քաղաքն Թիֆլիզ, ընկերութեամբ Հայր Եսայի Վարդապետի, միոյ 'ի միաբանից ուխտիս մերոյ՝ եղելոց 'ի Խըռըն, զոր առեալ էր ընդ իւր յանցանելն ընդ այն աշխարհ տէրութեանն Ռուսաց: Եւ անտի էանց 'ի Կարին ըստ խնդրոյ ժողովրդեան Կարնոյ յետ այց առնելոյ 'ի Հաղբատ եւ 'ի Սանահին՝ 'ի տեղիս շիրմի թագաւորացն մերոց Բագրատունեաց եւ յօրինելոյ գյատակագրութիւն, եւ զչափ մեծութեան արքայաշէն տաճարացն՝ երկուց մենաստանաց: Եւ 'ի լինել հաշտութեան պատերազմին ռուսաց ընդ օսմանցոց, բնակիչք Կարնոյ Հայք եւ Յոյնք կամեցան մեկնիլ 'ի քաղաքէն եւ 'ի շրջակայ աւանաց, եւ անցանել 'ի մասն Ռուսաց. ընդ որս եւ Հայր Եփրէմ Վարդապետն ընդ Հայր Եսայեայ Վարդապետի Մզրաքեան հանին զժողովուրդ իւրեանց բազում տառապանօք: Գրէ Հայր Եփրէմ Վարդապետն այսպէս. Հարկ 'ի վերայ հասեալ էր ինձ աւուր աւուր ելանել եւ շրջագայել զժողովրդեամբ. եւ մերթ եւս գիշերել ընդ նոսա՝ ըստ ազգի ազգի պիտոյից հիւանդաց կամ վշտացելոց. զի յայնչափ բազմութեան իբրեւ երեք հարիւր տանց՝ բաշխելոց 'ի բազում գունդս՝ խառնեալս ուղղափառաց ընդ հայոց, ոչ պակաս էին բազմադիմի արարք կթուցիչք ոգւոց: Թո՛ղ զբազմագոչ աղաղակս աղքատաց Հայոց, որք նեղեալ 'ի կարօտութենէ եւ 'ի վշտաց ճանապարհին, խմբովին պատէին զերիւարաւս՝ ... զորս ես մխիթարական բանիւք յուսադրականօք ապագայ բարելաւութեանց՝ սփոփեալ եւ քաջալեարեալ արծակէի խաղաղութեամբ: Արդ 'ի սոցանէ՝ որք ձեռնհաս էին վարձել զսայլս՝ ուղղեցան յԱխլցխայ: Իսկ զայլ Կարնեցի գաղթականս, զօրավար նոցա Բանգրատիէվ առ սակաւ սակաւ արքունի ծախիւք բարձեալ 'ի սայլս, անցոյց 'ի մօտակայ Կիւմրի քաղաք Շօրէկէլի 'ի սահմանս Ռուսաց: Այս Կիւմրի՝ որ այժմ կոչի Աղեքսանդրուպօլիս, կայ առ Ախուրեան գետով (Արփայ չայի), 'ի բարձու վայրի կէս ժամաւ հեռի 'ի գետոյն. եւ է առաջին տեղի պահպանութեան Ռուսաց: Զգետովս բանակեցաւ ժողովուրդն. ուր հրամանաւ զօրավարին՝ Եփրէմ վարդապետն զատոյց զուղղափառ ժողովուրդ իւր

այլ ամենայն խմբից՝ ուրոյն Օֆֆիցեալ սահմանեալ վասն նոցա, եւ զբանակետողն եւս բաժանեալ որպէս զի դիւրաւ ճանապարհորդեսցեն՝ առանց քրթմնջելոյ: Այսպէս եւ գաղթականքն Կարս քաղաքին՝ ՚ի ժամանելն առ նոսա Կարնեցի գաղթականացս, ՚ի նմին ժամանակի անցին ՚ի մասն բաժնին Ռուսաց ՚ի Շօրէկէլ եւ ՚ի Բամպակ գաւառս ըստ ընտրութեան իւրեանց՝ վասն մերձաւոր գոլոյ Կարսի գաւառացս այսոցիկ. որք են Շիրակ եւ Նիզ գաւառքն. եւ ապա զօրաւար նոցա եւս ՚ի 5. Յուլիսի յանձն արար օսմանցւոց զԿարս եւ զսահմանս նորա: Այս բնակիչք Կարսայ՝ տունք վեց հարիւր թո՛ղ զշինականս, յերիս անջատեցան. մասն մի բնակեցաւ ՚ի Ղարա քիլիսայ աւան Բամպակու՝ որ ՚ի սահմանս Ռուսաց. եւ մի մասն ՚ի Կումրի քաղաք Շօրէկէլի. ուր յարեցան բնակիլ ընդ նոսա՝ եւ ոմանք ՚ի Կարնեցւոց. եւ երկրորդ մասն բնակեցաւ ընդ արքեպիսկոպոսին Կարսայ՝ զկողիւք Արագածու՝ յանբնակ գիւղն Հառիճայ. ուր հոյակապ եկեղեցին՝ է կանգնեալ ՚ի Ջաքարիայ սպալասարէ յերկոտասաներորդ դարուն. որ կանգուն կայ մինչեւ ցայսօր սակաւ վնասուք: Եւ ՚ի շրջակայ գիւղօրէս Կումրիին՝ մինչեւ ցԱպարան, սփռեցան բազմութիւնք շինականացն Կարս քաղաքին. ընդ որս եւ ոմանք ՚ի Կարնեցի գիւղականաց. իսկ այլքն մնացին ընդ մեծի գաղթականին Կարնեցւոց գնալ յԱխլցիսայ: Բայց ՚ի գաղթելոց աստի ոմանք առ կարօտութեան հացի դարձան յերկիր իւրեանց առաջին, եւ գտին զընդունելութիւն մեծ յՕսմանցւոց. այլ սոքա յաւետ էին ՚ի Կարսայ, եւ ոչ ՚ի Կարնեցւոց եւ ՚ի Պայագիտոցոց: Վասն որոյ ետուն ռուսք վաճառել զկալուածս գաղթականացս եղեալս ՚ի տէրութեանս Օսմանցւոց եւ զգինս նոցա հասուցանել ՚ի կալուածատէրսն, եւ - զի մի լիցի եւ նոցա յօժարիլ եւ դառնալ յառաջին տեղի կալուածոց իւրեանց: Իսկ Կարնեցի գաղթականք բանակեալք առ Ախուրեան գետով ՚ի Կումրի, մնացին անդ զերկուս ամիսս՝ վասն ոչ գտանելոյ զսայլս եւ զգրաստս երթալոյ յԱխլցիսայ. զի էր ժամանակ հնձոց. եւ տէրութիւն Ռուսաց ոչ կամէր բուռն առնէր շինականաց երկրին եւ տալ զայնս գաղթականաց, զի մի կարիցեն հունձքն՝ եւ զհետ եկեսցէ մեծագոյն վնաս սովոյ համօրէն գաւառին այնորիկ: Վասն որոյ կարգեալ ոստիկանքն՝ մխիթար բանիք յուսա//դիր լինէին ժողովրդեան թէ յետ սակաւուց գան սայլք ՚ի Վրաստանէ ուր կանուխ վճարին հունձք. եւ սակայն որք կարօղքն էին՝ վարձեցին սայլս ծանրագնոյ եւ մեկնեցան. իսկ անկարօղքն մնացին առ գետովն. ՚ի մերոց ուղղափառաց իբր 150 տունք. իսկ ՚ի հայոց՝ տասնապատիկ քան զմերն. միահամուռ իբր 1800 տունք՝ տարածեալք ընդ բազմափեղկ կարկատուն վրանօք առ հոսանօք ջրոյն. արեւակէզ ՚ի սօթի, եւ ջրողոլ յանձրեւաց: Թէպէտ եւ կարեւոր ոգէպահիկն էր անպակաս յարքունուստ՝ եւ ամենայն ինչ անդ դիւրագին, սակայն ըստ գրելոյ Եփրէմ վարդապետիս, բարձրացաւ եւ ծառացաւ գանգատն եւ բողոք գաղթականացն. նորոգեցաւ յիշատակ սոխոյ եւ խստորոյ եւ պուտկանցն Եգիպտոսի. անեծք եւ դշխինք պառաւանց՝ ընդդէմ որոնց եղեն պատճառ այսմ ամենայնի. ոչ պակասեցին վազել եւ զինեւ ծանր ծանր լուտանօք: Մովսէսի երկայնատմութեան պէտք էին անխռով տանիլ մարդկեղէն անժուժութեան եւ - կարճմտութեան եւ մխիթարել եւ սփոփել զնոսա արգահատանօք. եւ առ նմին աղաչել զերեսս իշխանաց նստելոց ՚ի Կումրի՝ ժամանել յօգնութիւն տառապեալ ժողովրդեան: Եւ ապա յաւելու գրել. ՚ի վիատութեան սրտիս, այն ինձ էր զօրաւիզն, զի զգօնքն ՚ի գաղթելոցս՝ խրախոյս տային ինձ մի՛

լքանիլ՝ այլ արհանալ ինչ 'ի կատարած: Եւ յառաջնում աւուրն Օգոստոսի՝ եկն յայցելութիւն բանակի գաղթելոցս՝ նոր վերակացու. որ ամենեցուն եի միւսանգամ զազատութիւն ընտրելոյ զտեղի բնակութեան յո՛ եւ իցէ սահմանս տէրութեանն Ռուսաց: 'Ի Հայոց իբր երկերիւր տունք գրեցան 'ի համար Բամպակու. այլ սակաւք 'ի մերոց ուղղափառաց. եւ ապա առ սակաւ, զորս՝ սայլիւք, զորս՝ եզամբք՝ գրաստուք եղեւ հասուցանել 'ի տեղի իւրեանց յԱխլցխայ. ուր զգիւղականս ամենայն եւ - զայլս յոլովս ցրուեցին 'ի գիւղօրէս Ախլցխայու, մինչ խուն մի նորոգեսցի քաղաքս այս, եւ մի 'ի մօտել աւուրց ծմերան մնասցեն բացօթեայք: Եւ Եփրէմ վարդապետն՝ որ 'ի մեկնիլ սոցա 'ի Կումրիէ, մնացեալ էր անդ 'ի Շօրէ//կէլ կամ 'ի Շիրակ, վասն հնաբանական զննութեանց երկրին, յետ ամենեցուն զկնի վերափոխման էանց եւ ինքն յԱխլցխայ. եւ աստ ընդ օգնականին իւրոյ Եսայի վարդապետի՝ զհետ եղեւ անդորրութեան գաղթականաց իւրոց թէ՛ ըստ հոգեւորին եւ թէ ըստ քաղաքական պիտոյից նոցա. զի տէրութիւնն Ռուսաց իբրեւ այսպիսի հոգաբարձու ճանաչէր զԵփրէմ վարդապետս. որոյ գովութիւնք յաճախէին առ ինքնակալն Ռուսաց յոստիկանաց տեղւոյն: Այլ զի բնակութիւնք Ախլցխա քաղաքիս քանդեալ էին 'ի պատերազմացն եղելոց յայնոսիկ ամս, բնակեցուցին զմասն մի ժողովրդեան յԱխալքալաք քաղաք. որ չորեքտասան ժամաւ հեռի էր յԱխլցխայէ. զի մօտ միեանց լիցին քաղաքքն բնակութեան գաղթականացս. քանզի եւ անտի մինչեւ 'ի Կումրի մայրաքաղաք Շօրէկէլի կամ Շիրակայ՝ ուր բնակեցան Կարսեցիք, նոյնչափ ճանապարհ է: Յօժարեցան եւս ոմանք ինքնին փոխիլ յԱխլցխայէ յԱխալքալաք՝ վասն դիւրութեան ճանապարհաց. զի Ախլցխա կանգնեալ է 'ի դժուարուտ վայրս. եւ շուրջ զքաղաքաւն՝ ահագին խորածորք են. որք զոգիս սպառեն զճանապարհորդին. եւ թուի՝ թէ վանս դժուարակոխ լինելոյ տեղւոյն. կանգնեալ է անդ աստ քաղաք, զի լիցի այն ամրութիւն ինչ բերդաքաղաքին: Իսկ յԱխալքալաքէ մինչեւ 'ի Կարս եւ 'ի Լօռի եւ 'ի Շօրէկէլ՝ է հարթ ճանապարհ: Հիմն արկաւ ապա շինութեան բնակութեանց նորոյ Ախլցխայ քաղաքի՝ զարեւելեան կողման բերդին՝ հնոյն Ախլցխայի: Եւ այնուհետեւ դադարեալ ըստ Եփրէմ վարդապետիս, իսպառ անձնատուր եղեւ յամենայն ծառայութիւնս ժողովրդեան իւրոյ, ունելով իւր օգնական զվերոյիշեալ Եսայի վարդապետի. զի գրէ, թէ Երթեւեկեմ 'ի Տիփսիս (Թիֆլիզ) վանս գործառնութեան գաղթականիս ուղղափառաց՝ 'ի յանձանձանս փութալով զոգցես միոյ միոյ 'ի ժողովրդենէ վասն հայթայթելոյ զկարեւորս կենաց եւ առեւտրոց նորին: Եւ ապա գրէ՝ թէ Յարքունի առատածեռնութենէն տուաւ մինչեւ յայժմ ամենայն կարօտելոց ողջ տարի մի՝ հաց ըստ բերան. եւ սերմն եւս 'ի սերմանել շինականաց. եւ որոց պէտք էին՝ զոյգ եզանց, եւ արօր կամ գութան. այլ 'ի լրումն տարւոյս ոչ եւս տան հաց անխտիր ամենեցուն, այլ ստոյգ անկարօղ աղքատաց համարով առ ժամանակ մի: Տուաւ եւս մետաքս եւ բամբակ արուեստաւոր տարագագործաց, եւ այրի աղքատ կանանց. 'ի մօտոյ հոգացէ եւ վասն մնացելոցն: Առ 'ի շինութիւն տանց 'ի նոր քաղաքին, տուաւ կարօտելոցն 'ի դրամոց՝ քսան ոսկի, եւ փայտ 'ի շինութիւն. լսելի եղեւ եւս - թէ ունին տալ զառաւելն առ 'ի շինութիւն քաղաքավայել տանց: Եւ ապա հրամայեցաւ Կարնեցւոց սկիզբն առնել ամենեցուն միաբան՝ շինութեան տանց յամին 1832. յաւուրս գարնայնոյ: Ջայս ամենայն առատածեռնաց զանձն արքունի. տալով զդրամն առանց տոկոսեաց զամս չորս. եւ դաշամբ

հատուցանելոյ անդրէն յարքունիս զկնի վեց ամաց. որով դադարեցաւ ասէ վարդապետն՝ ամենայն տրտունջ ժողովրդեան վանս թողլոյ զհայրենիս իւրեանց. որք եւ տեսանէին, զի արգաւանդ էր հող երկրին յամենայն արմտիս, եւ ՚ի պտուղս. գեօղքն բազմաբեղուն եւ ջուրքն առատ. եւ փայտ անտառի մօտ ընդ ամենայն տեղիս եւ օդ յստակ, առողջ եւ բարեխառն. ոչ ցուրտ իբրեւ զԿարնոյ գաւառին, եւ ոչ ամպամած թօնուտ իբրեւ զԼօռիին. յաւել յայս եւ զարքունի շնորհսն. զի զամս վեց ապահարկ արար զայս գաղթական հայոց Կարնոյ, Կարսի եւ Պայագիտու. թո՛ղ եւ զապահովութիւն զընչից եւ անձանց գաղթելոցս յելուզակաց, որ առաւելն է քան զամենայն: Իսկ բնիկ Ախալցխացիք իբր 400 տունք հայազգիք՝ ոչ հաճեցան ընդ փոխադրիլ իւրեանց ՚ի Նորն Ախալցխա. սակայն տարածայնութիւն եւս էր ՚ի նոսա յայսմ մասին. եւ թէպէտ այնպէս իմն կարծէին՝ թէ յետ ամենայնի ունի զի չանի տէրութիւնն դժկամութեան իւրեանց, բայց յայտնի պատուէր էր ՚ի տէրութենէն՝ 400 գրկաչափ շուրջ զբերդաւն հնոյն Ախալցխայի, անյետ առնել զամենայն բնակութիւնս միջոցին զպահանջելոյ անհրաժեշտ կանոնաց զինուորական ճարտարապետութեան. որով ողջ հինն Ախալցխա բարձեալ լինէր ՚ի միջոյ. որում եւ սկիզբն եղեւ եւս յետ սակաւուց: Եւ յայնժամ գաղթականն ըստ կայսերական հրամանին փոխեցաւ ՚ի նոր քաղաքն Ախլցխայ ՚ի հանդիպոյ հնոյն յայնկոյս ջրոյն. որ է մի յառաջից Կուր գետոյ: Եւ յամին 1833. Շուկայն Կարնեցուց բովանդակ՝ անդր փոխեցաւ. եւ կէս մի եւս ՚ի տանց Հայոց: Սկսան եւս ուղղափառք անդ կանգնել զտունս՝ մնալով արքունի օգնականութեանն ՚ի շինութիւն տանց աղքատաց ըստ եղելոյ խոստմանն: Որոյ վասն բազում անգամ Եփրէմ վարդապետս գրեաց զաղերսագիր առ մեծամեծս եւ աւագորեարս տէրութեանն, զոր եւ առնէր վասն ծախուց շինութեան եկեղեցւոյ, ըստ խոստանալոյ կուսակալի կողմանցն այնոցիկ՝ թէ ունի մատակարարիլ եւ այն յարքունի գանձուց. զորոյ զծէն արտաքին, եւ գյատակի շինուածոյն ետ նկարել արքունի ճարտարապետին եւ առաքեաց առ վերոյիշեալ կուսակալն աշխարհին ըստ պատուիրելոյ նորա: Բայց վարդապետս յայսպիսի աշխատանս իւր եւս՝ անպարապ էր եւ ՚ի հոգեւոր խնամս գաղթականացս. զի առաջնորդութիւն կամ հոգեւոր տեսչութիւն նոցա յանձն եղեալ էր նմա յօրինաւոր հոգեւոր վերակացուաց երկրին: Այս ամենայն վաստակք վարդապետիս, ետուն նմա գտանել շնորհս յաչս տէրութեանն Ռուսաց. որ եւ ընկալաւ յոստիկանաց կողմանցն՝ զիր շնորհակալութեան. եւ ՚ի կայսերական շնորհաբաշխութենէ եւս պարգեւեցաւ նմա Երրորդ նշան պատուոյ Սրբոյն Աննայի: Նոյնպէս եւ բազմավաստակ ազգասէր Կարապետ վարդապետն՝ առաջնորդն Կարնեցի գաղթականաց Հայոց, վասն այսպիսի արդեանց ՚ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ՝ ընկալաւ զառաջին նշան պատուոյ Սրբոյն Աննայի: Կանգնեաց ապա Եփրէմ վարդապետս ՚ի նոր քաղաքս Ախլցխայու, վանատուն՝ վասն քանի մի վարդապետաց ուխտիս մերոյ՝ գէթ // երից. զորմէ գրէ այսպէս: Շինութիւն վանատանն կատարեսցի ՚ի նոր քաղաքին՝ շինուած կրկնայարկ չորէքլուսի քառասնոտնաչափ. ՚ի վերնում դստիկոնին երեք չափաւոր սենեակք ՚ի բնակութիւն վարդապետաց, հանդերձ սրահիւ. եւ միւս եւս սենեակ աշխարհամուտ՝ ջեռուցեալ սօպայիւ. այսինքն՝ փռամբ վառարանի. եւ ՚ի վայրայարկին կամ դստիկոնին նոյնչափ եւս տեղիք առ ՚ի զանազան պէտս տնտեսականս. եւ պարտէզ ընդարձակ. զոր եւ յամին երկրորդի

կատարեաց: Յայն ամի 1836 հիմնարկեցաւ եւ եկեղեցին Հայոց յաւուրս գարնանայնոյ, իսկ եկեղեցին ուղղափառաց առընթեր վերոյիշեալ վանատան վարդապետին՝ Էլս Օգոստոսի. գորմէ գրէ՝ թէ Ինձ վիճակեցաւ օրհնութիւն հիմնարկութեանն, թէպէտ եւ հրաժարեալ էի յառաջնորդութենէ ժողովրդեան (վասն տեղի տալոյ մախանաց ոմանց յաչաղկոտաց). այլ զի եղէ յառաջընթաց գաղթականիս, ռնորհեցաւ ինձ հանդիսադիր լինել հիմնարկութեանն՝ գործակցութեամբ այլոց (բնիկ) քահանայից Ախլցխայի. եւ առաջի սպայակոյտ աւագանւոյ տեղւոյն՝ իշխանացն ռուսաց՝ եւ առաջի բազմամբոյ ժողովոյ յամօրէն քաղաքին յամենայն ազգաց: Անխոնջ էր վարդապետս եւ ՚ի տեղեկութիւնս գրաւորս. զի յաւուրս անդ՝ յորս պարապէր յաշխատանս հոգեւոր եւ քաղաքական գործառնութեանց վասն իւրոյին գաղթականաց, զհետ լինէր եւ ՚ի գիւտ ձեռագիր հայկական մատենից. յորոց գտանէին ոչ սակաւք առ վերոյիշեալ Կարապետ վարդապետի, առաջնորդին Կարնոյ. եւ զի անմարթ էր ստանալ զնոսա, էառ ինքնին զհաւասարս նոցին, զորս կարեւորքն էին վասն գրատան վանաց մերոց՝ որ ՚ի Վենետիկ, գրելով իբր զ170 թերթս զորս աննախանձ հաղորդէր նմա Կարապետ վարդապետն՝ վառեալն ՚ի սէր մատենից, վասն օրինակելոյ եւեթ. զի սա ստացեալ ունէր ընդ վարդապետիս զընտանութիւն մեծ անստին ՚ի Կարնոյ յորս յաւել եւ զայլ նորագիւտ գրուածս օրինակեալս յիւրմէ յայլ եւ այլ տեղեաց՝ ընդ ամենայն յերկուս յատորս միածալ. եւ առաքեաց զայն ՚ի Վենետիկ ՚ի վանս մեր հանդերձ այլովք եւս ստացեալ ընտիր ըն//տիր հին ձեռագիր մատենիւք: Եւ ՚ի ժամանելն առ նա Հ[այր] Սիմոն վարդապետին Կարնեցոյ ՚ի 1837, որ առաքեցան անդ ՚ի վանաց մերոց ՚ի Վենետիկոյ՝ յետ քանի մի ամաց մեկնելոյ անտի Եսայեայ վարդապետին, իբրեւ կամէր Եփրէմ վարդապետս ելանել յայնժամ եւ շրջիլ յայլեւայլ կողմանս աշխարհին Հայոց՝ առ ՚ի գիւտ նորանոր մատենից եւ վասն աշխարհագրական եւ հնաբանական տեղեկութեանց աշխարհին՝ եւ այլն, ահա ըստ անքնին կամացն Աստուծոյ՝ անկաւ ՚ի հիւանդութիւն ծանր ջերմախտութեան ՚ի 23 Ապրիլի ՚ի 1838. յորոյ ՚ի զայրանալն՝ հանգեաւ ՚ի տէր ՚ի 3 Մայիսի յառոյգ հասակի պատրաստութեամբ. յանձն արարեալ զամենայն նորոյ եկեալ վարդապետին. զորոյ զմարմինն ըստ փափաքանաց եւ խնդրոյ ժողովրդեանն ՚ի տէրութենէն, թաղեցին ՚ի նոր քաղաքին ընդ հովանեաւ նորաշէն եկեղեցւոյն յետ վեց աւուրց մահուանն՝ եւ զմռսելոյ զմարմինն նորա արքունի վիրաբուժին՝ հրամանաւ բերդակալին. զի միշտ ներկայ լիցի գերեզման նորա իւրոյին ժողովրդեան. եւ ըստ գրելոյ միոյ յերիցանց ՚ի ձեռնասուն աշակերտէ նորա առ մեզ ՚ի վանս, ՚ի 1838 յՕգոստոս 22, Այժմ ժողովուրդն զգերեզման նորա արարեալ է ուխտատեղի... եւ որպէս զսրբոյ տանին զհողն ՚ի շիրմէն վասն ախտաժետաց, եւ ասեն լինի բժշկութիւն: Իսկ վասն հանդիսի թաղման նորա գրէ, թէ Քաղաքն ամենայն թողեալ յայն օր զամենայն գործս ՚ի պատիւ Հ[այր] Եփրէմայ Վ[արդապետի] եկեալ ժողովեալ էին ՚ի հանդէս թաղմանն: Նմանապէս եւ Ճէնէռալն (կամ բերդակալն) իջեալ յամրոցէն հանդերձ ընտանեօքն եւ օֆֆիցեալիւք եկն ՚ի վանատունն. եւ տեսեալ զվախճանեալն՝ յոյժ ցաւեցաւ ընդ մահ նորա եւ մի առ մի սկսան համբուրել զօժեալ աջն նորա. եւ ապա ելեալ առ դուրս վանատանն պատուիրեաց Պօլիսմետրին (կամ քաղաքապետին) զամենայն ինչ ՚ի կարգի դնել. զի այնպէս կարգաւորեալ կատարեսցի կարգ թաղման նորա. քանզի

ի բազմութենէ ժողովրդոց չէր հնար աստ եւ անդ դառնալ եւ շրջիլ շուրջ գղագաղաւն եւ կատարել զկարգն: Եւ // Ճէնէնալն դարձաւ յամրոցն. եւ մեք փառաւորապէս սկսաք հանդերձ քահանայիք եւ տիրացուօք կատարել զկարգ թաղմանն եւ դնել զնա ՚ի տեղի հանգստեան գերեզմանին ջերմ արտասուօք՝ ոչ միայն ուղղափառ ժողովրդեան, այլ եւ Հայոց եւ Ռուսաց ծանօթից նորա. որք եւ ցաւակից լինէին մեզ եւ մխիթար ասելով. աւա~ղ այսպիսի երեւելի անծինս որ բարձաւ ՚ի մէնջ: Արժան էր եւ իրաւ հատուցանել աստ եւ զարձանական վարդապետիս, առ ՚ի փոխարէն բազմադիմի արդեանց՝ զորս եցոյց ՚ի վերայ գաղթականի, առաջնորդելով նոցա բազում վշտակցութեամբ եւ տառապանօք մինչեւ ցսահմանեալ տեղին բնակութեան նոցա. այլ զի այս օտար է եւ արտաքոյ առաջադրութեան առաջիկայ բառարանիս, թողումք քաջագօտի մերազնեայ հռետորաց առաքինանալ ՚ի նոյն: Սա մինչ ՚ի վանս էր՝ նախքան զառաքելութիւն իւր, անպարապ էր ՚ի գրաւոր վաստակոց. յորոց ոմանք են տպեալք ՚ի Վենետիկ ՚ի վանս մեր, եւ ոմանք անտիպք: Տպեալք են.

1. Արուեստ ճարտասանութեան վասն բարձրագոյն դասու. տպեալ ՚ի 1832. ՚ի 12. ՚ի Վենետիկ, ՚ի բացակայութեան իւրում: Այս է գլխաւորն ՚ի գրուածս վարդապետիս. որ եւ է ընտիր եւ գեղափայլ արգասիք գրաւոր հանձարոյ նորա:

2. Պատմութիւն Հին եւ նոր կտակարանաց, ՚ի ձեւ հարցման եւ պատասխանւոյ ՚ի ռամկական բարբառ՝ ՚ի 1832. ՚ի Վենետիկ, ՚ի 16:

3. Պատմութիւն չորից ինքնակալութեանց ՚ի ռամիկ բարբառ ըստ ոճոյ վերնոյն. ՚ի 1832 ՚ի Վենետիկ, ՚ի 16:

4. Պատմութիւն Հայոց ՚ի ռամիկ բարբառ ըստ ոճոյ վերնոյն. ՚ի 1839. տպեալ յետ մահու վարդապետիս. ՚ի 16: Այս չորեքին գրուածք սորա՝ յօրինեալ են ՚ի նմանէ առ ՚ի պէտս վերին եւ ստորին դպրոցաց:

5. Ներբողական Վարք տեառն Ստեփաննոսի Ազոնց Երրորդ Աբբայի եւ Առաջնորդի համօրէն ուխտիս մերոյ. որ տպեցաւ ՚ի 1825. ՚ի քանի մի թերթս. ՚ի 4, զոլով նորա տակաւին ՚ի վանս:

6. Անտիպ մնացեալք են՝ Արձանական ճառ նորա ուրոյն եւ ընդարձակ առ ի գովեստ վերոյիշեալ Առաջնորդին մերոյ:

7. Արուեստ բանաստեղծութեան:

8. Քանի մի ողբերգութիւնք եւ կատակերգութիւնք վայելուչք՝ յօրինեալք հետեւողութեամբ ընտիր ողբերգութեանց եւ կատակերգութեանց հանդիսացելոց յարեւմուտս:

9. Սկզբունք բնական եւ քաղաքական իրաւանց՝ առ ի պէտս դպրոցաց:

10. Իրաւագիտութիւն. կամ Յաղագս Բնական եւ Դրական օրինաց. եւ Քաղաքական եւ Կանոնական Իրաւանց. յօր յարէ եւ զլիակատար հաւաքումն նախնի Կանոնգրոց ազգիս մերոյ: Այլ զայս ընդարձակ գրաւոր վաստակ իւր՝ չէ յակն արկեալ յետին վերձանութեամբ: Եւ սակայն արժան էր կատարել զայս այլոյ ումեք՝ առ ՚ի լոյս ընծայելոյ տպագրութեամբ եւ զսոյն զայս պիտանի եւ կարելոր երկարսիրութիւն վարդապետիս:

11. Թարգմանութիւնք նորա. Ամբողջ Բնաբանութեան հինգ հատորոց՝ Փօլի անուանեալ բնախօսին՝ յիտալական բնագրէն:
12. Գրոցն առանձնախօսութեան Սրբոյն Օգոստինոսի, ՚ի լատին բնագրէն:
13. Պատմութեանն նախնի յունաց՝ յերկուս փոքրիկ հատորս, յիտալական թարգմանութենէ գրոցն յօրինելոյ ՚ի Գօլտսմիտէ:
14. Չորից ճառից Երեւելի հռետորաց. Միոյ ՚ի Փիլիպպեան ճառից Ղէմոսթենեայ՝ ՚ի լատին թարգմանութենէ նորին: Միոյ ՚ի ճառից Կիկերոնի՝ որի ջատագովութիւն Միլոնի ուրումն՝ ՚ի լատին բնագրէն: Միոյ ՚ի գերապանծ արծանական ճառից մեծին Պօսիւէյի՝ ՚ի գաղիական բնագրէն: Խրատուցն ՚ի Սոկրատայ՝ ՚ի լատին թարգմանութենէ նորա. ոտանաւոր բանիւք: Ջայս չորեսին ճառս թարգմանեալ էր առ ՚ի յարելոյ ընդ իւրոյին վերոյիշեալ ճարտասանութեանն՝ որ տպեցաւ ՚ի 1832. զի լիցի գաղափար համբակաց ՚ի հռետորութեան:
15. Թուղթք նորա. յորս գտանին եւ պիտանի տեղեկութիւնք:
16. Ունի եւ զայլ հատուկտիր գրուածս եւ թարգմանութիւնս հաւաքածոյս: Ոճ գիտնաւոր վարդապետիս՝ տայ վերծանողած առնուլ զճաշակ շարագծած նախնի քաջարուեստ մատենագրաց ազգիս // մերոյ. զորս յածէր հանապազ ՚ի ձեռին իւրում:

267-268

Ջարարիա Ալեքսանեան: Վարդապետ հայոց ՚ի միաբանից Մխիթարեանցն ուխտին Ղազարու՝ որ ՚ի Վենետիկ. յԱկնայ քաղաքէ Փոքրուն Հայոց: Էր սա ՚ի ձեռնասուն աշակերտաց մեծին Մխիթարայ Աբբայի Նախահօր ուխտիս մերոյ. առ որում զարգացեալ յառաքինի վարս եւ ՚ի գիտութիւնս՝ հանապազորդէր եւս առ նմա՝ ՚ի ճարտարապետական գործս մենաստանիս՝ յորս էր ճարտարամիտ. որպէս եւ յաշխարհագրականս եւ ՚ի պատմականս եւ որ այլ եւս են յայսպիսեաց: Յամի տեառն 1749 ՚ի հասակի իբր 40 ամաց առաքեցաւ ՚ի քարոզութիւն յարեւելս՝ ՚ի Կոստանդնուպօլիս՝ յաւուրս յետին հիւանդութեան նախահօրս մերոյ. բայց յետ սակաւուց դարձ արար յաւուրս ընտրութեան յաջորդին նորա Ստեփաննոսի վարդապետի Մելքոնեան եւ սմանէ եւս առաքեցաւ վերստին ՚ի Կոստանդնուպօլիս ՚ի մի քանի նուագս. ուր միշտ պայծառացաւ անուն նորա գիտութեամբ եւ խոհականութեամբ ՚ի մէջ ուղղափառաց ազգիս եւ եգիտ զմեծարանս բազումս առ նոսա. որ եւ տեւէ մինչեւ ցայժմ յորդիս եւ ՚ի թռռունս նոցա: Եւ յետ ամենայնի դարձ արարեալ ՚ի վանս ՚ի 1786 ՚ի ծերութեան իւրում, վախճանեաց անդ զկեանս իւր ՚ի 1793 ՚ի հասակի 82 ամաց դժնդակ ցաւօք միզարգելութեան: Առաքինացաւ վարդապետս ՚ի բազմադիմի // արտաքին վաստակս առ ՚ի պայծառութիւն վանական պիտոյից Մենաստանիս. յորս յաւել եւ զգրաւորս՝ տպեալս եւ անտիպս:

Տպեալքն են՝

1. Գիրքն մակագրեալ՝ Կշիռ ժամանակի՝ թարգմանեալ յիտալականէն. ՚ի 12:
2. Պատմութիւն հրաշից Աստուածածնի. հաւաքեալ յայլեւայլ մատենից. ՚ի 8:

3. Բառզիրք յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց. 'ի 4:

Անտիպք մնացեալք են՝

4. Պատմութիւն թագաւորացն Օսմանցւոց:

5. Թարգմանութիւնք քանի մի ամբողջ հոգեշահ մատենից:

6. Թուղթք նորա. յորս գտանին պիտանի տեղեկութիւնք զուղղափառաց ազգիս մերոյ. եւ այլ եւս - հատուկտիր գրուածք աշխարհագրականք, եւն. որք պահին 'ի դիւանի մենաստանիս:

332 Իգնատիո Խաչատուրեան, Վարդապետ Հայոց 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու՝ որ 'ի Վենետիկ. 'ի դասէ ձեռնասուն աշակերտաց Մխիթարայ Աբբաօր: Էր սա առաջինն՝ 'ի դաստիարակեալս նորա 'ի վանս սրբոյն Ղազարու 'ի Վենետիկ: Ջարգացեալ յառաքինի վարս եւ 'ի գիտութիւնս իմաստից, յետ մահուն Մխիթարայ Աբբաօր՝ առաքեցաւ 'ի յաջորդէն նորա 'ի 1751 'ի կողմանս Թռանսիլվանիոյ. այլ 'ի ճանապարհին՝ հասեալ 'ի Վիեննա մայրաքաղաք Աւստրիոյ, հայազգիք տեղւոյն զհետ եղեն ունել զնա առ իւրեանս 'ի քահանայ. այլ ոչ յաջողեալ այնմ, կոչեցաւ անտի 'ի վանս յամին երկրորդի եւ առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս 'ի քարոզութիւն զանս 15 բազում գովութեամբ, դարձաւ 'ի վանս 1767. եւ աստ ամբարձեալ 'ի զանազան պաշտամունս վանականս եւ ապա յառաջակայութիւն ուխտիս, յետ ամենայնի եղեւ աթոռակալ. յորում եւ փոխեցաւ յաստեացս երջանիկ մահուամբ յամի տեառն 1780. յամսեանն Մայիսի, ախտի ջրգողութեան 'ի հասակի 72 ամաց: Էր այր ըստ սրտին Աստուծոյ՝ արդարեւ Իսրայէլցի յորում նենգութիւն ոչ գոյ. անկեղծաւոր եւ աներկմիտ 'ի հաւատս զօրաւոր յուսով եւ աստուածային սիրով. անձանձիր յաղօթս եւ 'ի հոգեւոր մտածութիւնս անմռունչս. հոգեսէր եւ վառեալ 'ի փոյթ փրկութեան այլոց: Պարապէր սա անխոնջ եւ 'ի գրաւոր վաստակս եւ 'ի թարգմանութիւնս եւ 'ի քաղուածոյ հաւաքմունս. յորոց տպեալն՝ է միայն 1. Բառզիրքն յատուկ անուանց արտաքոյ սուրբ գրոց՝ եղելոց 'ի գիրս Հայոց. որ է տպեալ յերկրորդ հատորի առաջնոյ բառարանին Հայոց: Իսկ այլքն՝ անտիպ մնացեալք են 2. Յայսմաւորք հայոց ուղղագրեալ եւ համառօտեալ 'ի նմանէ 'ի մի ստուար հատոր 'ի 4. արժանի տպագրութեան: 3. Պատմագրութիւն Հայոց՝ հաւաքածոյ. գրաւոր վաստակ ամբողջ 'ի մի հատոր 'ի 4. յորմէ շարժեալ Միքայէլ վարդապետի Չամչեան՝ յօրինեաց զիւր ընդարձակ պատմագրութիւնն Հայոց մանրամասն քննութեամբ. յերիս հատորս 'ի 4: 4. Պատմութիւն հին եւ նոր կտակարանաց հանդերձ ընդարձակ ժամանակագրութեամբ: 5. Թարգմանութիւնք ազգի ազգի ամբողջ հոգեշահ մատենից եւ պատմականաց՝ յիտալական սկզբնագրէն. զի էր քաջավարժ եւ յայնմ լեզուի. որք առ հասարակ պահին 'ի դիւանի մենաստանիս մերոյ:

429-432

Խաչատուր Առաքելեան Վարդապետ Հայոց, Կարնեցի. ծնեալ 'ի 1666: Սա 'ի մանկութեանն զնաց ընդ վարդապետի ունեք յէջմիածին, առ 'ի վարժելոյ 'ի դպրութիւնս գրոց: Անդ էր յայնժամ արգեեալ վարդապետ Յունանեան՝ աշակերտեալն 'ի Հռոմ 'ի դպրատանն Ուրբանեան: Ի գտանել սորա զազատութիւն, յորդոր եղեւ պատանւոյն Խաչատրոյ գալ ընդ իւր 'ի Հռոմ եւ էր յայնժամ պատանին 'ի հասակի 16 ամաց: Վառեալ Խաչատրոյ 'ի սէր նորա՝ զնաց ընդ նմա 'ի Հռոմ, ուր 'ի

տասն ամս ելից գովութեամբ պատանին գժամանակ ընթացից ուսմանց դարոցին այնորիկ, մինչեւ ցաստուածաբանութիւն. եւ ձեռնադրեալ քահանայ եւ վարդապետ՝ առաքեցաւ յարեւելս ՚ի քարոզութիւն եւ եհաս ՚ի Կոստանդինուպօլիս ՚ի 1692: Եւ կալեալ անդ զբնակութիւն ՚ի տան միոյ ուրուք երկիւղած տանուտեարց յազգէն մերմէ, պարապէր ՚ի քարոզութիւն: Տարածեցաւ յոյժ ՚ի քաղաքիս համբաւ իմաստութեան նորա. եւ նոյն իսկ Պատրիարզն ՚ի դժուարին գործս պաշտաման իւրոյ, հարցանէր զխորհուրդ նորին: Եւ զի էր ընթերցասէր, պարապէր ՚ի գրաւոր վաստակս. յորս առաջին եղեւ Քերականութիւնն հայկական. եւ ապա Ճարտասանութիւնն, եւ զկնի Մեկնութիւնն Երգ երգոյն՝ զոր ետ տպել Մխիթար վարդապետն Նախահայր ուխտիս մերոյ յամի տեառն 1700. Իսկ զՔերականութիւնն տպել այլ ոք ՚ի բարեկամաց նորա: Յաւուրս կալոյ սորա ՚ի քաղաքիս, Նահապետ կաթողիկոս առաքեաց զդաւանութիւն հաւատոյ // ՚ի Հռոմ առ պապն Իննովկենտիոս ԺԲ. յամի տեառն 1696. ընդ որ հաճեալ եւ քահանայապետին, գրեաց առ կաթողիկոսն զկոնդակ օրհնութեան յամին երկրորդի, ՚ի 1697. յղելով ընդ կոնդակին եւ զմեծագին պարգեւս. յորս զլխաւորն էր աթոռն հայրապետական. եւ առաքեաց զայնս առ Խաչատուր վարդապետ ՚ի Կոստանդինուպօլիս, զի անձամբ տարցէ զնոսին առ կաթողիկոսն յԷջմածին. զոր եւ վարդապետն կատարեալ, ընկալաւ ՚ի կաթողիկոսէն զիշխանութիւն քարոզելոյ զաւետարանն՝ ուր եւ կամիցի ՚ի վիճակի կաթողիկոսութեան իւրոյ: Եւ ապա դարձաւ վարդապետս ՚ի Կոստանդինուպօլիս: Յայսմ ամի ՚ի 1697 լուեալ զհամբաւ իմաստութեան սորա Մխիթարայ վարդապետի նախահօր Ուխտիս մերոյ, եկն առ նա խօսել ընդ նմա զհնարից կանգնելոյ յազգիս մերում զնոր Ուխտ ազգային վարդապետաց. եւ տալ նոցա կրթիլ ՚ի հոգեւոր հրահանգս, եւ յուսումն գիտութեան, առ ՚ի կարող լինել վաստակել նոցա ՚ի պայծառութիւն ազգին յամենայնի. եւ ՚ի յորդորելն զնա առ այս՝ խոստանայր եւ զինքն մուծանել ընդ հնազանդութեամբ նորա: Այլ Խաչատուր վարդապետն իսպառ հրաժեշտ տուեալ այնմ՝ վասն ծանր դժուարութեանց, եւ առաւել վասն պակասութեան կարեւոր դրամոց, յուսաբէկ արար զնա յիւրմէ. եւ Մխիթար յետ կալոյ ՚ի Կոստանդինուպօլիս զամիսս հինգ՝ դարձաւ յարեւելս: Խաչատուր վարդապետ պարապէր ՚ի գրել զբարոյական աստուածաբանութիւն արծակաբան. զոտանաւոր Փիլիսոփայութիւն. եւ զգիրս քարոզից վասն միոյ ամբողջ տարւոյ. որք տպեցան ՚ի զանազան տեղիս յարեւմուտս, եւ ՚ի Վենետիկ. եւ յետ ամենայնի սկսաւ յօրինել թարգմանաբար ամբողջ զաստուածաբանութիւն, քաղեալ ՚ի սրբոյն Թովմայէ Ազուինացոյ. այլ ՚ի սաստկանալ հալածանացն ՚ի մէջ ազգին, լաւ համարեցաւ այնուհետեւ փոխադրիլ յարեւմուտս, եւ անդ գէթ ազգի ազգի գրուածովք վաստակիլ յօ//գուտ ազգին. վասն որոյ մեկնեցաւ ՚ի քաղաքէս ՚ի 1708. յետ կալոյ անդ զամս 15. եւ նաւարկեաց ՚ի Վենետիկ՝ եւ քարոզէր յեկեղեցւոջ ՚ի Սուրբ Խաչն, որ եւ պարապէր ՚ի տպել զգրեանս իւր, եւ ՚ի թարգմանել ոտանաւոր բանիւ զսկսեալ աստուածաբանութիւն իւր ՚ի Կոստանդինուպօլիս: Ի կալ սորա աստ, Օսմանցիք առին պատերազմաւ ՚ի ձեռաց Վենետկեցւոց զցամաքակղզին Մօռայի ՚ի 1715. ուր էր բնակեալ Մխիթար վարդապետ Նախահայրն Ուխտիս մերոյ իւրովք միաբանիւք. որ զարհուրեալ յերեսաց Օսմանցւոց՝ խոյս ետ աշակերտօքն ՚ի Վենետիկ. եւ անդ տեսութեամբ Խաչատուր վարդապետին, ոչ սակաւ լինէր նմա սփոփիլ եւ ոգի առնուլ

ի յետին տառապանսն անդ յոր անկաւ. ընդ որում եւ թղթակից լեալ էր ՚ի Մօռայէ: Յետ այսորիկ յամի տեառն 1718, հրամայեցաւ Խաչատուր վարդապետի երթալ ՚ի քարոզութիւն առ Հայս բնակեալս ՚ի Պէլլըրլատ եւ ՚ի Թռանսիլվանիայ. եւ նա յանձն արարեալ զհոգս եկեղեցւոյն Հայոց ՚ի Մխիթար վարդապետն, գնաց յայնոսիկ կողմանս. եւ զկնի իբր միոյ տարւոյ դարձաւ ՚ի Վենետիկ: Եւ ապա ՚ի յոբելեան ամի տեառն 1725՝ կոչեցաւ ՚ի Հռոմ պարապիլ ՚ի հոգեւոր պիտոյս ազգայնոց իւրոց, որք խուռն ընթանային անդր՝ վասն եկեղեցական շնորհաբաշխութեանց սրբոյ աթոռոյն: Եւ վարդապետն վերստին յանձն արարեալ զեկեղեցին Մխիթարայ վարդապետի, գնաց ՚ի Հռոմ. ուր եկաց զՅորբելեան ամն ողջոյն. եւ գրեաց անդ զԼատին աստուածաբանութիւն համառօտ մակագրեալ. *Summa brevissima universalis Theologit*. զոր եւ ետ տպել ՚ի քաղաքի անդ. եւ իբրեւ ըստ ոմանց ընծայեաց զայն միոյ ՚ի Կարդինալաց, յետ ընդունելոյ նորա զայն սիրով, յորդորեաց զնա ՚ի լոյս ընծայել զայնպիսի գրեանս եւ յօգուտ ազգին իւրոյ, զիտելով՝ թէ չիք Լատին բարբառոյ վարժութիւն յարեւելեան ազգս: Եւ ՚ի յաջորդ ամին դարձ արարեալ ՚ի Վենետիկ՝ ետ տպել զփոքրիկ գրքոյկն ՚ի Լատին բարբառ. *Isagoge Christiana; seu Introductio ad Christianam perfectionem*. Եւ ապա աւարտեալ եւ զոտանաւոր աստուածաբանութիւն իւր հայերէն, ետ տպել զառաջին մասն նորա ամբողջ եւ զերկրորդն ըստ կիսոյն եւեթ. իսկ զմնացեալսն եթող անտիպ, վասն ոչ գտանելոյ մատենիս գյաջողութիւն ՚ի վաճառս ՚ի մէջ ազգին. զի մարթասցի գնովք նոցա տպել եւ զմնացեալսն: Ետ տպել ապա եւ զընդարձակ Լատին աստուածաբանութիւնն յօրինեալ իւրմէ. *Universt Theologict speculativt Dogmatict, Positivt et Moralis, ...opus dicatum Ill. atque Excell. Aedis Divi Marci Procuratoribus, Procuratiae de Citra*. Հուսկ ապա ՚ի ծանրանալ հասակին ծերութեամբ, կրեալ զախտ թոքացաւի ՚ի սկիզբն քառասնորդաց պահոց՝ յամի տեառն 1740 փոխեցաւ յաստեացս, զրահավառեալ ամենայն հոգեւոր պատրաստութեամբ զկնի 50 աւուրց ախտակրութեանն, յԱպրիլի 30 ՚ի հասակի 75 ամաց, լի աւուրքք եւ արդեամբք. կացեալ ՚ի Կոստանդինուպօլիս զամս 15. եւ ՚ի Վենետիկ զամս 32. եւ ընդ ամենայն զամս 47 ՚ի պաշտաման քարոզչի, ունելով զմեծարանս յաչս ամենեցուն անստգիւտ քաղաքավարութեամբ իւրով. եւ ազգի ազգի գիտութեամբ իմաստից: Եւ թաղեցաւ յեկեղեցւոջ Սրբոյ Խաչին, արկեալ ՚ի վերայ նորա տապանաքար, որ յամին 1810 փոխադրեցաւ ընդ այլ գերեզմանաքարս եկեղեցւոյն՝ արտաքոյ նորա եւ գետեղեցաւ ընդ այլ գերեզմանաքարս ՚ի գաւթի նորա կամ ՚ի ժամատանն: Իսկ տապանագիր նորա է այս ոտանաւոր.

Աստ հանգուցեալ է վարդապետն՝ Աստուածաբան,

Որ Խաչատուր յարանուանէր Արզըրումեան.

Ամս երեսուն նաեւ երկու այնմ յաւելան,

Յոր աստ եկաց՝ ազգիս Հայոց ՚ի հովուութեան.

Էր սրբակաց եւ արժանի մեծ գովութեան,

Եւ ջատագով Հռոմէական ճշմարտութեան:

Յամի տեառն 1740. Ապրիլի 30:

Քանի մի գրուածք սորա թողան անտիպ. իսկ տպեալ հայերէնքն են մակագրեալ.

1. Քերականութիւն շարադրեալ 'ի Խաչատուր վարդապետէ որդւոյ Լուսաւորչանիստ Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնի. յԱլիկուրնայ, տպեալ 'ի 1696
2. Համառօտ մեկնութիւն Երգոց երգոյն՝ տպեալ 'ի Վենետիկ 'ի 1700
3. Համառօտութիւնն՝ բարոյական աստուածաբանութեան, 'ի 1709. 'ի Վենետիկ
4. Քարոզգիրք յերկուս հատորս 'ի 1710. 'ի Վենետիկ
5. Իմաստասիրութիւն 'ի վերայ ամենայն գիտութեանց. ոտանաւոր 'ի 1711. 'ի Վենետիկ
6. Ճարտասանութիւն արծակաբան. 'ի 1713. 'ի Վենետիկ
7. Լիակատար աստուածաբանութիւն ոտանաւոր՝ յերիս հատորս. երկու հատորքն միայն տպեցան 'ի Վենետիկ 'ի 1725:
8. Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն՝ 'ի Լատին. որ թարգմանեալ է 'ի Հայս 'ի Մարիամայ Քարաքաշեան. եւ տպեալ 'ի Վենետիկ 'ի 1736:

Հայկական գրուածք բանիբուն վարդապետիս, չեն ըստ նախնի հարազատ ոճոյ մատենագրաց ազգիս մերոյ, այլ ըստ տարագու խորթ շարադրութեան ոմանց անհմուտ եղելոց 'ի յետին դարս հայկազեան դպրութեան. որք առ տգիտութեան լեզուի մերում զհետ երթեալ Եւրոպացի հայերէնագիտաց, խանգարեցին զնոյն՝ յեղափոխեալ ըստ Եւրոպացւոցն այնոցիկ զչնաշխարհիկ ոճ ազգային գրչութեան մերոյ 'ի ձեւ լատին դասաւորութեան բանից եւ բառից, կարծելով տալ նովաւ Եւրոպացւոց զառհաւատչեայն յառաջադիմութեան իւրեանց 'ի դպրութիւնս գրոց: Իսկ ոտանաւորքն Խաչատրոյ վարդապետիս, վասն աննոյնայանգ գոլոյ ըստ վանկիցն՝ եւ յանգելոյ միայն 'ի Ն - տառն, ոչ երբէք գտին զմեծարանս յազգին մերում: Այս արդիւնաշատ վարդապետ՝ մի 'ի նախապատիւ պարծանաց Ուրբանեան դպրոցին տարածման հաւատոյ՝ որ 'ի Հռոմ, նշանաւոր գտաւ եւս անշահասէր բարութք. զոր լիով հաւատարիմ առնէ վերոյիշեալ հրաժեշտ նորա առ հրաւեր նախահօր մերում 'ի կանգնել ինքնին զնոր Ուխտ վարդապետաց Հայոց 'ի մէջ ազգին: Որ եւ ապա տեսեալ գյաջողիլ Ուխտիս մերոյ սոսկ 'ի ձեռն նորա, ոչինչ իւրք մախացաւ ընդդէմ // նորին. այլ մանաւանդ ձեռն տայր նմա՝ անկանիլ նորա 'ի մեծամեծ դժուարութիւնս. վառեցաւ եւ ընդդէմ ոխերիմ թշնամեաց նորա՝ որք կամէին կործանել զայս գործ նորա աստուածահաճոյ՝ ազգի ազգի գրպարտութեամբ. իբր զի ինքնին ելանէր ախոյեան ընդդէմ նոցա բանիւք եւ գրովք. յորոց մի է եւ այն՝ զոր գրէ 'ի Կոստանդինուպօլիս առ ոսոխս նորա: Ուր յետ մեղադրելոյ զնոսա, զայս օրինակ դրուատէ զՄխիթար վարդապետն. Յազգս Հայոց արեգակն. սքանչելի գործք Աստուծոյ. ամենակատար 'ի վարս եւ յամենայն գիտութիւնս. եւս եւ յաստուածաբանականս եւ 'ի հաւատս, հզօր ախոյեան եւ ջատագով կաթողիկէ Հռոմէական հաւատոյ եւ այլն: Այլուր եւս զարմանայ ընդդէմ յաշակոտաց նորա, թէ զիա'րդ ոչ ժամանեաց նշոյլ լուսոյ նորա 'ի մթազգեաց աչս նոցա: Ջարմանամ՝ զի ճառագայթ արեգականս այսորիկ դեռեւս առ ձեզ ոչ է հասեալ եւ ոչ ծանուցեալ: Ունիմ զսորա եւ զայլ պէսպէս գրուածս, որք տան զհանդէս աննախանձ սրտի նորա:

Խաչատուր Սիրմէլեան Վարդապետ Կոստանդինուպօլսեցի. 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու՝ որ 'ի Վենետիկ: Սա 'ի տիս մանկութեան՝ առաքեցաւ 'ի ծնողաց 'ի Վենետիկ 'ի վանս մեր. ուր արեղայացեալ՝ ընկալաւ ըստ ժամանակին զաստիճան ահանայութեան եւ վարդապետութեան. եւ ապա տուան նմա զանազան պաշտամունք վանականք. յորս հանդիսացեալ խոհականութեամբ եւ անստգիւտ քաղաքավարութեամբ, կարգեցաւ դաստիարակ եւ վերակացու համբակաց Ուխտիս մերոյ, ելից գովութեամբ զժամանակն նորին. եւ յետ ամենայնի դասեցաւ 'ի թիւս առաջակայից Ուխտիս: Եւ այսպէս զամենայն աւուրս կենաց իւրոց մնացեալ 'ի վանս, փոխեցաւ անդ յաստեացս երկարատեւ եւ դժնդակ հիւանդութեամբ 'ի 1827. 'ի հասակի 77 ամաց: Էր կարճահասակ, նրբածայն, քաղցրախօս եւ աղաւնատիպ 'ի կենակցութիւնս. հանդարտամիտ, խոհական, եւ հանճարաւոր յամենայն 'ի գործս, եւ սակաւախօս՝ ուշադիր յաւէտ 'ի կատարել լիով զպարտս պաշտամանց իւրոց վանականաց: Բայց ըստ ներելոյ ժամանակին պարապէր եւ 'ի գրաւոր վաստակս, որք են.

1. Սկզբունք առաջին մասանց թուաբանութեան 'ի ռամկական բարբառ վասն ստորին դպրոցաց. տպեալ տետրակածեւ 'ի 1817:
2. Տօմարագիտութիւն եկեղեցական եւ քաղաքական. տպեալ 'ի 1816. 'ի 8. ուր արարեալ է իւր հիմն՝ զանտիպ մնացեալ համառօտ Տօմարագիտութիւնն Սուքիաս վարդապետին Աղամալեան՝ միոյ 'ի Միաբանից Ուխտիս մերոյ Տ:
3. Հաւաքումն հայկական բառից մեծի նորատիպ բառարանին Հայոց իբր երիւր մասին նորա. հանդերձ ճոխ բացատրութեամբ բառից՝ քանի մի տառից նորին: Որ տպեցաւ յետ մահու նորա 'ի 1836:
4. Բառգիրք 'ի Լատին բարբառոյ 'ի Հայ 'ի մի ստուար հատոր 'ի 4. որ է անտիպ մնացեալ. զոր հաւաքեալ է յընդարձակ բառագրաց 'ի Լատինէ 'ի Հայ՝ նոյնպէս մնացելոյ անտիպ յերկուս կամ յերիս ստուար հատորս միածալ: Տեղեակ էր վարդապետս փոքր 'ի շատէ եւ մաթեմաթիքական գիտութեանց, ունելով զբաւական հանճար եւ առ այնպիսիս:

684-6

Ղուկաս Ինճիճեան. Վարդապետ Հայոց Կոստանդինուպօլսեցի, 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու՝ որ 'ի Վենետիկ: Սա յերկոտասանամեայ հասակի մանկութեանն՝ առաքեցաւ 'ի ծնողաց 'ի Վենետիկ 'ի վանս սրբոյն Ղազարու՝ ուր էին վարդապետացեալ եւ երկոքին քեռիքն նորա. Յակոբոս վարդապետ Չամչեան եւ Միքայէլ վարդապետ Չամչեան: Ջարգացեալ // սորա անդ 'ի բարի վարս եւ 'ի գիտութիւնս իմաստից, ընկալեալ եղեւ ըստ ժամանակին յընկերութիւն ուխտին՝ ուխտադրութեամբ եւ ապա ամբարձեալ յաստիճան քահանայութեան եւ զկնի վարդապետութեան, առաքեցաւ 'ի քարոզութիւն ուղղափառ հաւատոյ 'ի Կոստանդինուպօլիս 'ի 1786 եւ - յետ չորից ամաց դարձաւ 'ի վանս: Ուր կացեալ զամս 15 յերկասիրութիւնս գրաւորս՝ եւ 'ի պաշտամունս վանականս, վերստին առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս 'ի 1805: Յայս նուագ նախանձ

նորա եւ փոյթ 'ի քարոզութիւն ողջամիտ հռոմէական հաւատոյ՝ ետ նմա կրել զհալածանս. որոյ վասն խոյս ետ 'ի 1819 յՕտէսայ 'ի սահմանս տէրութեանն Ռուսաց: Բայց 'ի խաղաղիլ ամպրոպաց, դարձ արար յամին երկրորդի յառաջին տեղի քարոզութեան իւրոյ եւ եկաց անդ մինչեւ ցամն 1827: Եւ իբրեւ յելս այսր տարւոյ յարեաւ վերստին հալածումն մեծ ընդդէմ ամենայն ուղղափառ Հայոց, որք եւ արքունի հրամանաւ տարագրեցան 'ի Կոստանդինուպօլսոյ առ հասարակ, այս վարդապետ եւս նաւարկեալ յամին երկրորդի 1828 եհաս 'ի Վենետիկ 'ի վանս ուխտին իւրոյ յամսեանն Մայիսի տարւոյս 'ի հասակի 70 ամաց. ուր յետ սակաւուց 'ի նմին տարուոջ ամբարձաւ յաթոռակալութիւն կամ 'ի փոխանորդութիւն առաջնորդի մենաստանիս: Եւ 'ի պաշտամանս յայսմիկ ելից զվեանս իւր գովութեամբ եւ երջանիկ մահուամբ յամի տեառն 1833. 'ի հասակի 75 ամաց: Սա երեւելի գտաւ յառաքինի եւ յաստուածապաշտ վարս, եւ 'ի պահպանութիւնս վանական կարգաց եւ կանոնաց եւ աստուածային պաշտամանց, յօրինակ բարի այլոց միաբանից եւ 'ի շինութիւն ամենայնցն: Որ եւ 'ի գիտութեան մասին, եղեւ մին յանուանի վարդապետաց ուխտին մերոյ եւ բովանդակ ազգին: Քանզի ունի զպէսպէս գրուածս հմտութեանց, տպեալ եւ անտիպ: Տպեալք են՝

1. Անուանեալն Ամարանոց Բիւզանդեան. որ է ոտանաւոր՝ քերթողական եւ գեղափայլ ստորագրութիւն 'ի գիւղօրէից նեղուցին Կոստանդինուպօլսոյ, հանդերձ բազմահմուտ նախաբանական ճառիւ, տպեալ 'ի 1794. որ եւ թարգմանեցաւ գաղղերէն. իսկ 'ի 1833 թարգմանեցաւ բոլոր քերթուածն Իտալերէն:

2. Աշխարհագրութիւն Օսմանեան տէրութեան՝ մասին Եւրոպիոյ. 2 Հ. զայս յօրինեալ ունի բազմավաստակ երկամբք 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ հաւաքելով զամենայն տեղեկութիւնս զորս գրէ 'ի սոսին, 'ի բերանոյ բնակչաց իւրաքանչիւր քաղաքաց, որք յաճախէին 'ի թագաւորեալ քաղաքին, եւս եւ 'ի տաճկական Ճիհան Նիւմայէն, այսինքն յաշխարհագրական գրոցն: Չայս վաստակ սորա գովէ յոյժ եւ Սէն Մառթէն անուանեալ Գաղղիացի երեւելի գիտնաւորն. որ էր եւ հայերէնագէտ:

3. Ստորագրութիւն նախնի Հայաստան աշխարհի:

4. Ղարապատում. որ է ընդհանուր պատմութիւն անցեալ դարուն բովանդակ. 8. Հ. 'ի 8:

5. Համառօտութիւն աշխարհագրութեան:

6. Վարք երեւելի սրբոց:

7. Ազգասէր:

8. Եղանակ Բիւզանդեան:

9. Ներածութիւն հին Հայաստանեայց. 3. Հ. 'ի 4: Լի է մատեանս բազմադիմի հմտութեամբք, զոր յօրինեաց 'ի վանս 'ի յետին ամս կենաց իւրոց եւ մինչ 'ի պատրաստի էր տպագրութիւն նորա փոխեցաւ յաստեացս: 'Ի գրուածս սորա տեսանի ընտիր դասաւորութիւն գրելոյ եւ արդարակշիռ քննութիւն իրաց եւ հանդարտամիտ դատաստան եւ խոհականութիւն յամենայնի, քաղցրութիւն յասացուածս, որ 'ի կենակցութիւնս էր զուարճախօս եւ քաղցրաբան. հանդարտ 'ի ճառելն ծայնիւ բարբառոյ՝ եւ կարգաւորեալ. որ եւ ըստ կերպարանացն էր արգոյ եւ պատկառելի: Չգեցան 'ի սէր սորա եւ 'ի մեծարանս, որք միանգամ կենակից եղեն ընդ սմա. եւ կամ որք յակն արկին զգրեալս

սորա: Վերոյիշեալ մեծանուն գիտնաւորն Սէն Մառթէն գաղղիացի՝ տեղեակն հայկական լեզուի, ընթացեալ միայն զգրուածս ինչ սորա, գրէ զնմանէ ուրեք այսպէս. Le P. Luc Ingigian, est l'un des plus habiles, des plus savans, et des plus laborieux membres de la congrégation Arménienne établie dans l'Île de Saint Lazare. Եւ այլն. այսինքն Հայրն Ղուկաս Ինճիճեան՝ է մին 'ի յաջողամիտ գերիմաստ եւ բազմավաստակ միաբանից ուխտին Հայոց բնակելոց 'ի կղզւոջ Սրբոյն Ղազարու, եւ այլն: Յետ ամենայնի զայս եւս յաւելում գրել զսմանէ՝ թէ հայեցեալ յայտոսիկ ծիրս վարդապետիս՝ թէ զհարդ պայծառացեալ էր՝ ոչ միայն խորին գիտութեամբ ազգի ազգի ուսմանց իմաստից՝ այլ եւ ընտիր վարուք միանձնական կենաց եւ // աստուածապաշտութեամբ, մարթ է 'ի միտ առնուլ՝ թէ ապա մարդկային գիտութիւնք չեն անլծորդ ընդ գնացս ներանձնացեալ հոգէսիրաց:

686-8

Ղուկաս Օղլուխանեան. Վարդապետ Հայոց 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու որ 'ի Վենետիկ. Տրապիզոնցի: Եկեալ սորա 'ի Կոստանդինուպօլիս, առաքեցաւ անտի 'ի վանս մեր 'ի Վենետիկ 'ի պատանեկութեանն. առ 'ի արեղայանալոյ անդ. այլ յետ քանի մի ամաց անկեալ 'ի խօթութիւն, առաքեցաւ յետս առ իւրսն վասն առողջութեան. առ որս հաստատեալ 'ի նոյն, ընտրեաց իւր անդ վիճակ եւ եկեղեցական՝ առ որ վառեալն էր 'ի մանկութենէ. որ եւ ծեռնադրեցաւ քահանայ եւ պարապէր 'ի քարոզութիւնս, եւ յայլ պաշտամունս եկեղեցականս, յօգուտ եւ 'ի շահ հոգւոց ժողովրդեան ուղղափառ Հայոց: Այլ զի յաւուրց անտի մեկնելոյ իւրոյ 'ի վանաց մերոց, ոչ երբէք շիջեալ էր 'ի սրտի նորա փափաք մտանելոյ 'ի թիւս միաբանից ուխտիս մերոյ, վասնորոյ ոչ դադարէր հանապազ 'ի պաղատելոյ ընդունիլ զինքն վերստին 'ի վանս մեր, տալով եւս արգոյ անձանց միջնորդել վասն իւր. որ յետ յամենայնի՝ քանզի վկայեալ էր 'ի Կոստանդինուպօլիս ընտիր քաղաքավարութիւն նորա 'ի նուիրական պաշտաման անդ իւրում, առաքեցան նմա հրաման գալոյ 'ի Վենետիկ 'ի վանս մեր. ուր եհաս յամին 1793 յամսեանն Սեպտեմբեր ,ի հասակի 50 ամաց եւ արեղայացեալ ըստ կանոնաց ուխտիս մերոյ, արար յամի տեառն 1795 զուխտադրութիւնն. եւ զկնի յամին երկրորդի 'ի 1796 առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս յառաջին պաշտօնն քարոզութեան զոր ունէր: Յետ տասն ամաց 'ի 1806 կոչեցաւ 'ի վանս. ուր կացեալ զամս չորս, առաքեցաւ անդրէն 'ի Կոստանդինուպօլիս. ստիպեալ 'ի թախանձանաց իւրոյին ժողովրդեան: Այլ 'ի ծանրանալն անդ հասակաւ ծերութեան, կոչեցաւ ըստ փափաքանաց իւրոց 'ի վանս 'ի 1819, առ 'ի հանգստեամբ վարելոյ անդ զմնացեալ աւուրս կենաց իւրոց: Եւ սակայն յետ քանի մի ամաց առաքեցաւ 'ի մեծաւորութիւն վանատան մերում զոր ունիմք 'ի Հռոմ: Եւ 'ի կալ նորա անդ դէպ եղեւ փոխիլ յաստեացս Ստեփաննոսի Ագոնց Առաջնորդի համօրէն ուխտիս. վասնորոյ եւ կոչեցաւ 'ի վանս 'ի 1824 վասն ընտրութեան յաջորդին նորա: Եւ յետ ընտրութեան նորին, ընտրեցաւ եւ ինքն 'ի նոյն աւուրս ընդ այլոց ոմանց՝ Առաջակայ նորոյ առաջնորդին: Եւ երկարեալ զկեանս իւր զայլ եւս քանի մի ամս՝ հանգեաւ 'ի տէր լի աւուրքք 'ի 1830. 'ի սկզբիցն տարւոյն 'ի հասակի լրացեալ 88 ամաց՝ զգաստ մտօք մինչեւ ցաւանդումն հոգւոյն: Այլ յիշատակ առաքինափայլ վարուց նորա ոչ

բարձաւ յուխտէն մերմէ. զի էր քաղցրաբարոյ ընդ ամսին, փութաջան եւ վառեալ 'ի պահպանութիւնս վանական կանոնաց եւ 'ի սէր առանձնաւոր եւ հասարակաց աղօթից եւ յամենայն գործս զարդարեալ խոհականութեամբ եւ հանդարտամիտ բարութեւ անփառասէր ամենեւին. զոր եւ հաւաստի արար այնու՝ զի գոլով ըստ բաւականին մեծարեալ յաչս ժողովրդեան 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ եւ մանաւանդ առաւել քան զբաւական, եթող եւ ելիք զամենայն փառսն՝ զոր ունէր 'ի քաղաքի անդ, եւս եւ զնոյն իսկ զազատութիւն իւր եւ արկաւ զանձամբ զսքեմն միանձնական խոնարհութեան եւ որ մեծն է էարկ զինքն կամակար յօժարութեամբ եւ ընդ լծով կրօնաւորական հնազանդութեան, քաղաքավարեալ մինչեւ ցլետին զառամութիւնն ոչինչ ընդհատ յայլոց միաբանից ուխտիս. որ եւ չէր յետնեալ 'ի գիտութիւնս իմաստից եւ նշանաւոր իսկ յաշխարհագրական տեղեկութիւնս եւ 'ի քանակաբանութեան. որպէս եւ 'ի կալն իւր հանդարտեալ 'ի վանս, զիետ եղեալ գրաւորական վաստակոց 'ի լոյս ընծայեաց

1. Զընտիր եւ զանթերի գիրս նաւուղութեան. որ տպեցաւ յամին 1809:
2. Զհրահանգ խորհրդոյ ապաշխարութեան թարգմանեալ յիտալական բարբառոյ՝ որում էր տեղեակ. որ տպեցաւ 'ի 1821:
3. Յօրինեալ ունի եւս զբառգիրք Արաբերէն-Հայ, անտիպ մնացեալ. զորոյ աւարտեալ զառաջին հատորն եւեթ՝ փոխեցաւ յաստեացս:
4. Համառօտ երեք ազգք քերականութեանց. այսինքն 1. Արաբ-Հայ: 2. Պարսիկ-Տաճիկ-Հայ: 3. Արաբ-Պարսիկ-Տաճիկ-Հայ. որք եւ են անտիպ մնացեալ:

726-7

Մանուէլ Կարդապետ Զախջախեան 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու որ 'ի Վենետիկ: Սա էր 'ի Կիւմիւշխանա աւանէ՝ որ 'ի սահմանս Կարնոյ քաղաքի Մեծին Հայոց: Անուն սորա 'ի սրբոյ աւագանէն էր Մկրտիչ. զաւակ բարեպաշտօն ծնողաց: Մայրն էր իջեալ 'ի սերնդոց կայսերացն Յունաց Անդրոնիկեանց. որք թագաւորեցին 'ի ԺԴ դարուն 'ի Տրապիզոն քաղաքին Պոնտոսի. որոյ վաւերական մուրհակն պահեալ գտանի յազգատոհմի նորա: Իսկ հայր նորա Գրիգոր՝ էր երեւելի յազգիս Հայոց 'ի կողմանս յայնոսիկ. եւ էր վաճառական փաշայի գաւառին. յորոյ 'ի փոխադրիլն 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ 'ի Վէզիրութիւն կամ յեպարքոսութիւն Օսմանեան տէրութեան, ինքն եւս բովանդակ տամբք եւ հանդերձ վաճառակցին իւրով Նալպանտ Օղլուիւ փոխադրեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս: 'Ի կալ սորա աստ՝ լեալ հալածումն, Գրիգոր հայր սորա խոստովանողական անուամբ փոխեցաւ յաստեացս 'ի կապանս բանտի. յամի տեառն իբր 1780: Կալան ապա եւ զերէց տան նորա զտէր Յակոբ Սեբաստացին զազգակից նորին. ընդ որում էր եւ Մկրտիչ մանուկն որդին Գրիգորի՝ 'ի տասնամեայ հասակի, եղեալ առ նմա 'ի մօրէն առ 'ի դաստիարակութիւն եւ տարան զերէցն հանդերձ մանկամբն 'ի Պատրիարքարանն. այլ յետ սակաւուց արձակեցին զմանուկն Մկրտիչ 'ի տուն մօրն, առ որում եկաց եւ զայլ եւս քանի մի ամս եւ առաքեցաւ 'ի նմանէ 'ի վանս մեր 'ի Վենետիկ 'ի հասակի 12 ամաց. յամի տեառն 1782 եւ աստ զարգացեալ յուս-

մունս իմաստից եւ յառաքինի կրօնաւորական վարս, արժանի եղեւ կոչմանն Աստուծոյ, եւ զգեցաւ զսքեմ կրօնիս մերոյ՝ ընկալեալ զանունս Մանուէլ. եւ ապա՝ ի սահմանեալ հասակին արար զուխտադրութիւնն միանձնական վիճակի. եւ զկնի արժանի եղեւ քահանայական աստիճանի՝ յետ գլխաւորելոյ զընթացս վարժութեան կարգեալ ուսմանց՝ ընկալաւ եւ զգաւազան վարդապետութեան ըստ սովորութեան ազգիս մերոյ եւ առաքեցաւ ՚ի վանատուն մեր՝ որ ՚ի Պաշալուով քաղաքի Հայոց ՚ի Թռանսիլվանիայ ՚ի Մաճառս առ ՚ի վարժապետութիւն դպրոցի տեղւոյն: Յետ ամաց հնգից՝ կոչեցաւ ՚ի վանս Վենետիկ եւ աստ կարգեցաւ վարժապետ համբակաց կրօնիս: Զկնի առաքեցաւ ՚ի Հռոմ՝ լինել անդ ընդհանուր գործակալ ուխտիս մերոյ: Դարձ արարեալ ՚ի Վենետիկ ՚ի 1824, վասն ընտրութեան նորոյ առաջնորդի համօրէն ուխտիս, յետ ընտրութեան նորին՝ ինքն եւս ընտրեցաւ մի ՚ի վեց առաջակայ վարդապետաց եւ զկնի կարգեցաւ վերակացու նորընծայից. որոց էր միանգամայն եւ վարժապետ ուսմանց՝ մինչեւ ցաստուածաբանութիւն. եւ եկաց ՚ի պաշտամանս զամս իբր 10, մինչեւ ցամն 1833. յորում լցաւ ամն դաստիարակութեան աշակերտաց իւրոց. բայց յամին 1835 ՚ի Յունվարի 3. անկարծելի միօրեայ հիւանդութեամբ փոխեցաւ յաստեացս երջանիկ մահուամբ ՚ի շինութիւն ամենեցուն ՚ի հասակի 65 ամաց եւ ելից սգով զամենեսին. զի ցանկալի էր անձն նորա եւ սիրելի ամենեցուն, վասն քաղցրութեան բարուցն եւ երկիւղածութեանն եւ խոհականութեանն յամենայնի եւ վասն այլոց եւս փափաքելի ծրից հոգւոյն եւ հանճարոյ մտացն: Նշանաւոր էր վարդապետս եւ յուսման մասին. ՚ի բնախօսութեան եւ ՚ի քանակաբանութեան: Բայց յաւէտ քան զամենայն ՚ի հայկաբանութեան եւ ՚ի վայելուչ ոճ հայկական եթէ արծակ եւ եթէ ոտանաւոր. որ եւ քաջավարժ էր ՚ի Լետին լեզուի. իսկ յիտալական լեզուի՝ եթէ՝ ՚ի խօսել եւ եթէ ՚ի գրել: Իմանայր եւս Յունարէն, գաղղերէն, գերմաներէն, եւս եւ Անգղերէն. որովք նպաստաւորեալ ՚ի լոյս ընծայեաց զազգի ազգի գրաւոր վաստակս տպեալս եւ անտիպս: Տպեալքն են՝

1. Բառարան յիտալականէ ՚ի Հայ // եւ ՚ի տաճկական, որ տպեցաւ 1804. ՚ի մն հատոր ՚ի 4: Յետ բազում ամաց ՚ի սպառիլ սորա յօրինեաց եւ զհամառօտութիւն բառարանիս. որ տպեցաւ ՚ի 1829:
2. Բառարան ՚ի հայէ յիտալական. որ սկսաւ տպագրիլ ՚ի 1834-1837: Այլ ՚ի տպագրութեան սորին եհաս վախճան կենաց նորա. զոր այլ ոք ՚ի դաստարակելոյ նորին աշակերտաց՝ էած ՚ի կատարումն: Այս բառգիրք են գլխաւոր եւ բազարդիւն վաստակք վարդապետիս:
3. Թարգմանեալ ունի հայերէն զՔերթուածն Կէսնէռի գերմանացւոյ բանասիրին, որ ՚ի վերայ մահուն Աբէլի. տպեալ ՚ի 1825. ՚ի 12:
4. Հայկական թարգմանութիւն Գաղղիական քերթուածոյն Ֆէնէլօնի, որ ՚ի վերայ Տեղեմաքոսի որդւոյ Ողիսեայ. տպեալ ՚ի 1826. ՚ի 8:
5. Ոտանաւոր թարգմանութիւն հայկական, լատին ողբերգութեանն Հօշիուսի Յիսուսեան վարդապետի Ֆիանտրացւոյ. ՚ի 4: ՚ի 1830:
6. Ոտանաւոր հայկական թարգմանութիւն լատին հոգեշահ գրոցն ՚ի վերայ աստուածային սիրոյն.-տպեալ ՚ի 1821:

7. Առաջնորդ երկնից. 1834. 'ի 12. որ է թարգմանութիւն փոքրիկ գրոցն Պօնայ կարդինալին՝ 'ի ռա-
միկ բարբառ: Ունի եւ զայլ հայկական հատուկտիր թարգմանութիւնս անտիպ մնացեալս. որպիսի
են ամբողջ երկրաչափութեանն Ալթիէնին եւ գրահաշուի նորա: Յօրինեալ ունի եւ զտեսաբանու-
թիւն. որ ըստ գլխաւոր մասանցն է աւարտեալ: Գրեալ ունի եւ զգանազան ընտիր ընտիր նամակս
ուղղեալ առ այլ եւ այլ անձինս: Բաց 'ի սոցանէ ունի եւս պէսպէս կարճառօտ նամակս՝ յօրինեալս
եւ թարգմանեալս՝ զորս թողեալ է անկատար. յորս գլխաւորն է ուտանաւոր թարգմանութիւն առա-
ջին երկուց գրոցն Վիրգիլիոսի լատին բանաստեղծին. զոր փութայր 'ի կատարումն ածել:

737-743

Մատթէոս Վարդապետ Հայոց 'ի միաբանից Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու որ 'ի Վենետիկ.
յԵւդոկիա քաղաքէ Փոքուն Հայոց, որ այժմ կոչի Թօխաթ: Ծնաւ յամի տեառն 1688 'ի բարեպաշտ
ծնողաց: Անուն հօրն էր Աբրահամ Խարաքաշեան. եւ մօրն Աննայ. որք անուանեցին զայս զաւակ
իւրեանց Յակոբ: Սա 'ի տղայական վեցամեայ հասակին որք մնացեալ 'ի հօրէն՝ սնաւ 'ի բարեկօն
վարս 'ի սրբասուն մօրէն. որոյ տաղտկացեալ յաշխարասէր դրացեաց, փոխեաց զբնակութիւն իւր
յայլ կողմն քաղաքին Եւդոկիոյ. ուր բնակէր եւ քահանայ ոմն Տէր Յարութիւն անուանեալ. որում
ետ յաշակերտութիւն զՅակոբ զորդի իւր, կրթիլ առ ոտս նորին՝ եւ լսել 'ի նմանէ յաճախ զբանս հո-
գեշահ խրատուց. յորմէ վառեալ նորա 'ի սէր միակեցական վարուց, // ցանկացաւ մտանել յաշա-
կերտութիւն Մխիթարայ Աբբայի. որ յայնոսիկ աւուրս էր 'ի Կոստանդինուպօլիս. եւ տարածեալ էր
համբաւ նորա 'ի կողմանս Փոքուն Ասիոյ՝ թէ ժողովէ զաշակերտս առ 'ի մուծանելոյ զնոսա 'ի վի-
ճակ միակեցական վարուց. եւ էր Յակոբ պատանիս յայնժամ յամի տեառն 1702, ամաց չորեքտա-
սանից: Հաստատեալ պատանւոյս յառաջադրութեանս յայսմիկ, 'ի բաց եկաց յամենայն տղայա-
կան զբօսանաց, եւ յարտաքին աշխարհական գնացից. եւ կանխէր յաստուածային պաշտամունս,
եւ յընթերցումն հոգեւոր մատենից. որոյ վասն եւ հոգեսէր մայրն՝ գնեաց վասն նորա զգիրս Թով-
մայի Գեմբացւոյ եւ զայլ գիրս հոգեւոր խրատուց, եւ մտաւորական աղօթից եւ ժամակարգու-
թեանց, եւ զՅիսուս Որդի, եւ այլն: Ետ քաջ վարժելոյ պատանւոյս եւ 'ի վերծանութիւն նոցին առ
ոտս վերոյգրեալ Յարութիւն քահանայի ընդ այլ աշակերտս նորա փափաքէր եւս գտանել զայլ ոք
'ի գրոց աշակերտաց. յորմէ մարթասցի ուսանել եւ իմանալ զգրաւոր բարբառ հայրենի լեզուին
քանզի տէր Յարութիւնն չէր բաւական առ այդ վարժապետութիւն: Ջկնի քանի մի ամսոց, դէպ
եղեւ զալ յԵւդոկիայ Մինաս սարկաւազի Յովնանու եպիսկոպոսին Սեբաստիոյ. եւ յիջեւեանլ սորա
'ի տան Յարութիւն քահանային, եղեւ ուսուցիչ աշակերտաց նորա. յորմէ ուսաւ եւ Յակոբ պատա-
նին զգրաբառ լեզուն հայկական: 'Ի քաղաքի աստ Եւդոկիոյ էր այր ոմն կրպակաւոր Թորոս ա-
նուն, յոր յօժարամիտ ընծայէր յինքն յինք եւ իցէ ծառայութիւնս կարոտելոց որպէս եւ տան այրիա-
ցեալ մօր պատանւոյս: Ուր լուեալ Թորոսի 'ի պատանւոյն զկամս նորա, ազդ արար վասն նորա
առ Մխիթար վարդապետ 'ի Կոստանդինուպօլիս. զի ունէր զբարեկամութիւն մեծ ընդ նմա. այլ
պատասխանի ընկալաւ 'ի նմանէ, զի պահեսցէ զպատանին առ իւրսն, մինչեւ ինքն մարթասցի

արեւմուտս հաստատել զբնակութիւն իւր. եւ ապա առաքեսցէ անդր զպատանին: Յետ այսորիկ 'ի մեկնիւն վերստին վերոյիշեալ Մինասայ սարկաւագին 'ի քաղաքէն՝ կոչեալ 'ի Յովնան եպիսկոպոսէն իւրմէ, Թորոս ինքնին վարժապետէր աշակերտաց նորին՝ եւս եւ Յակոբայ պատանւոյն, ընդ որս էր եւ Ստեփաննոս պատանին. որ եւ ապա աշակերտեցաւ Մխիթարայ Աբբայի: Յաւուրսն յայնոսիկ եկն յԵւդոկիա Հ. Մանուէլ վարդապետն առաքեալ անդր 'ի Մխիթարայ վարդապետէն. որոյ 'ի յաճախելն առ Թորոս, լուեալ 'ի նմանէ զկամս երկուց պատանեկացս, առեալ զնոսա շրջեցուցանէր ընդ իւր յայլ եւ այլ տունս, հրամայելով նոցա խօսիլ ճառօրէն՝ զորս տուեալ էր նոցա առնուլ 'ի միտ: Այլ վարդապետս այս տեսեալ 'ի վերայ Յակոբայ պատանւոյն սաստիկ կիրս ամոթոյ 'ի կալն առաջի բազմութեան եւ այն՝ տարապայման առաւելութեամբ, եւս եւ զկարի իմն ծանրադանդաղ արտաքին շարժուածս 'ի նմա, ցուցանէր Թորոսի զկասկած չընդունելոյ զնա Մխիթարայ վարդապետի. զի ընտրեալքն նորա էին աշխոյժք 'ի գործս՝ եւ միջամուխք 'ի դժուարինս. որում եւ Թորոս հաւանեալ երեւէր: Ջայս կասկած վասն անձին իւրոյ նշմարեալ յայտնապէս եւ պատանւոյն 'ի կենակցիւն նոցա ընդ միմեանս, լքանէր սիրտ նորա 'ի մտանելոյ 'ի միաբանութիւն մեր. եւ ապա լուեալ եւս 'ի պատանեկացն յետս առաքելոյ 'ի Մութունէ՝ թէ բազում 'ի մանկանց յետս առաքին, այնուհետեւ հաստատեաց 'ի միտս իւր երթալ 'ի Հռոմ, առ որ յորդորեցաւ եւս 'ի դարձելոց անտի 'ի հայրենիս իւրեանց. վասն որոյ յամի տեառն 1706 'ի հասակի ութ եւ տասն ամաց՝ զնաց 'ի նաւահանգիստ ուրեք Փոքուն Ասիոյ, եւ անտի նաւարկեաց յԵւրոպիայ. այլ 'ի ճանապարհին զտեղի էառ նաւն 'ի կղզին Ջակիւնթիա կամ Ջանթայ. ուր խնամովն Աստուծոյ դիպաւ յայնժամ եղբայր Գրիգորն՝ առաքեալ 'ի Մխիթարայ Աբբայէ վասն ինչ ինչ գործառնութեանց նորոյ միաբանութեան մերոյ. որ յետ կատարելոյ զգործն՝ արգելեալ կայր անդ, վասն ոչ գտանելոյ զպատրաստական նաւ դառնալոյ անդէն 'ի Մութուն: Յե//լանելն պատանւոյն 'ի ցամաք, դիպեալ 'ի ծովեզերի անդ եւ եղբայր Գրիգորին, մատեաւ տեսանել թէ ո' իցէ զգեստաւորեալն արեւելեան զգեստուք. եւ իբրեւ իմացաւ 'ի նմանէ զամենայն, եւ թէ զհարդ անյոյս լեալ է յաշակերտութենէ Մխիթարայ Աբբայի՝ փութացաւ փարատել զամենայն կասկած նորա, եւ առեալ զհաւանութիւն նորա եմոյծ զնա առ օրին 'ի տեղի արգելանացն Նազարէթի տեղւոյն. ուր 'ի կալ նորա՝ ընկալաւ յետ սակաւուց եւ զգիր 'ի Մխիթարայ Աբբայէն՝ յորում կոչէր զինքն 'ի Մութուն: Եւ նա զկնի աւարտելոյ աւուրց արգելանացն՝ զնաց առ նա ուրախութեամբ եւ մուծաւ 'ի նորընծայութիւն ընդ վերոյիշեալ Ստեփան պատանւոյն՝ որ սակաւուք յառաջ հասեալ էր անդր: Եւ Յակոբ յազանիւն զսքէն ուխտին՝ ընկալաւ զանունս Մատթէոս: Եւ երկոքին սոքա յետ երկուց ամաց, այսինքն՝ 'ի 1708. արարին զուխտադրութիւն իւրեանց. եւ յաւելան 'ի թիւս միաբանից ուխտին մերոյ. եւ յամին 1714 ձեռնադրեցան քահանայ: Եւ ապա յետ փոխադրելոյ միաբանութեան մերոյ 'ի Վենետիկ, ընկալան զգաւազան վարդապետութեան 'ի Մխիթարայ Աբբայէն 'ի 1724. 'ի կղզւոջ սրբոյն Ղազարո: Եւ աստ յառաջադէմ գտեալ 'ի գերազանցեալ զամենեքումքք պատուական Մատթէոս վարդապետս 'ի կրկին նպատակս սրբոյ ուխտիս յուսմունս եւ յառաքինափայլ վարս, կարգեցաւ աջող քարտուղար, եւ ատենադպիր եւ - ներքին խորհրդակից Մխիթարայ Աբբաօր: Քանզի 'ի գիտութեան մասին, յետ Մխիթարայ Աբբա-

հոր, Մատթէոս վարդապետս էր խելամուտ եւ ներհուն ամենայն մակացութեանց ըստ կարգի. նմին իրի եղեւ եւ գլուխ ամենայն դասասացութեանց 'ի վանս մեր 'ի Վենետիկ մանաւանդ 'ի Փիլիսոփայութեան եւ յԱստուածաբանութեան, մինչեւ ցլետին ծերութիւնն. որպէս եւ գլխինուածոց մատենից՝ շարադրեաց յետ Մխիթարայ Աբբայի զառաւելագոյն մատեանս եւ զպիտառութիւնս քան զամենեսին՝ որ էին յաւուրս իւր յուխտին մերում. յորոց քանի մի տպեցան եւս. այսինքն՝ Վարք Սրբոյ Լուսաւորչի 'ի 1749:

2. Խորհուրդ աստուածպաշտութեան 'ի 1776:

3. Մտածութիւն չարչարանացն Քրիստոսի 'ի 1759:

4. Հիւսեակ բարեբանութեան սրբոյ աստուածածնին 'ի 1778:

Գրեալ ունի եւ զվարս Մխիթարայ Աբբաի հոր ճոխագոյն. որոյ համառօտութիւնն եւեթ է տպագրեալ՝ ըստ յօրինուածոյ Ստեփաննոսի վարդապետի Ազոնց երրորդ առաջնորդի համօրէն ուխտիս մերում տպեալ 'ի 1815: Կան նորա եւ այլ գրուածք մի քանի անտիպ մնացեալք: Թո՛ղ զանբաւութիւն նամակաց Մխիթարայ աբբայի՝ ըստ մեծի մասին գրելոց 'ի ձեռն Մատթէոս վարդապետիս. որք եւ գտանին նշանակեալ 'ի վախճան երկրորդ մասին ժամանակագրութեան ուխտիս մերոյ: Ուր գրեալ կայ եւ բովանդակութիւն վարուց նորին Մատթէոս վարդապետի, ըստ հիմանն՝ շարադրելոյ յիւրմէ, այլ յայլմէ գրչէ գրեալ իւիք իւիք պատուաստութեամբ. յորմէ եւ մեք համառօտեցաք զգրեալս մեր զաւուրց պատանեկութեան նորա: Սա եղեւ առաջինն՝ որ հին հայկաբանութիւնն նորոգեաց 'ի վանս եւ յազգիս մերում. մինչ զի առ անգործ առնելոյ զնորոց կոչեցեալ օտար շարադրութիւնն, ինքն հնարեցաւ զվսեմ ոճ բառազարդ եւ պերճաբան: Իսկ ըստ վարուց եւ ըստ բարուց փայլէր առաքինի քաղաքավարութեամբ. հեզ էր, խոնարհ, հոգելից, հլու եւ հնազանդ, ոչ միայն նորոյ առաջնորդի համօրէն ուխտիս՝ որպէս եւ առաջնոյ նախահօր մերում իբր Աստուծոյ փոխանորդի կատարեալ հպատակութեամբ, այլ եւ հաւասարից եւ կրտսերագունից. անձնուրաց եւ մեռեալ յաշխարհէ, վասն որոյ եւ գովելի եւ սիրելի ամենեցուն. տինա՝ եւ պատկառելի եւ ոգւով չափ յարգելի, որպէս կենդանի սուրբ ծանուցեալ յաչս բոլորից ներքնոց եւ արտաքնոց. որում ոչ ոք կարօղ էր արատ դնել 'ի սրբութեան եւ յիմաստութեան. մինչ զի եւ տէր Դիոնեսիոս անգամ ծնգեալն 'ի չարիս եւ յուսահատ 'ի Հըն//դիկս՝ ասացեալ է ցՍուքիաս վարդապետն մեր Աղամալեան, թէ մի միայն Հ. Մատթէոսն է, որ տայ ինձ տարակուսիլ ընդ վիճակ անձինս՝ յետ մահուն իմոյ. զի 'ի վեր էր նա քան զմարդիկ՝ աստուածամերձ ոք լի հոգւով սրբով եւ իմաստութեամբ: Ուր ինքն երանելին Հ. Մատթէոս վարդապետն եւ ոչ 'ի մարդկան համարի ունէր զանձն իւր եւ սովոր ասել՝ հայելով 'ի սուրբ հարս առաջինս. մեք չենք մարդիկ՝ այլ առ առաւելն մարդուկ: Երկիւղածութեան նորա ոչ գոյր չափ եւ մաքրութիւն սրտին եւ մտացն խղճի՝ ջինջ երեւէր 'ի բանս նորա եւ 'ի գործս, որպէս եւ յամենայն տողս բիրապատիկ գրուածոց նորին. թո՛ղ զի սովոր էր նշանակել 'ի գրութիւնս իւր՝ թէ ներքոյ արկանեն զամենայն ուղղագրութեան մեծաւորին իմոյ. որպէս յաւելեալ է եւ 'ի ճակատ վարուց երանելւոյն տեառն Կոմիտասայ քահանայի, եւն: Եւ զի բնութեամբ էր հեզիկ՝ եւ առաքինութեամբ ատեցօղ աշխարհի եւ բնակութեամբ հանապազորդեալ 'ի վանս, անձանօթ էր ամենեւին

աշխարհային իրաց եւ գրուցաց. եւ զայն առնոյր ինքեան նիւթ խոնարհութեան եւ լռէր զարտաքին իրաց որպէս զտգէտք ոք. ուր 'ի բանալն զբերանն զաստուածայնոց եւ զհոգեւորաց, բաշխէր աննախանձ առ ամենեսին զեղուն իմաստս հոգւոյն: Եւ որ մեծն է՝ թէպէտ 'ի վանս կալով առաւել քան զամենեսին վաստակեցաւ գրով եւ բանիւ, բայց վարկանէր ոչինչ աշխատեալ եւ որ հոգեւոր հայրն էր հասարակաց եւ խոստովանահայր բոլորից 'ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս, մանաւանդ յետ վախճանելոյ ամենայն ծերոց եկելոց 'ի Մութունէ (թո'ղ զվերակացութիւնն զդասատութիւնն), յորժամ ասէին ցնա եկեալքն առ նա 'ի խոստովանիլ, Թո'ղ մեզ հայր, զի յոյժ աշխատ առնենք ամենայն բազմութեամբ զծերութիւն վարդապետիդ, տայր պատասխանի: Եկա'յք եկայք աշխատ առնել զիս փոքր մի. զի ես ոչինչ եմ աշխատեալ. ուր հարք եւ եղբարք իմ մեծամեծս վաստակեցան 'ի քարոզութեան՝ ընդ ամենայն տեղիս: Իսկ աղօթասիրութիւնն նորա եւ ընկղմիլն 'ի խոկմունս եւ 'ի խորս հոգեւոր տեսութեանց եւ աստուածային խորհրդոց՝ էր անպատմելի, որպէս միաբան վկայեն ամենայն ականատեսք մինչեւ ցայսօր: Եւս առաւել ապաշխապահայրն կամ խոստովանահայր նորա Ստեփաննոս վարդապետն Ազոնց, ամբարձեալն յետոյ յառաջնորդութիւն համօրէն ուխտիս, այն՝ որ 'ի նորահաս տիոց անտի 'ի նոպընծայ քահանայութենէ իւրմէ էր մտերիմ Հ. Մատթէոս վարդապետիս մերոյ: Քան զի վկայէ՝ թէ բազում անգամ մինչ գնայի 'ի սենեակ նորա, չիմանայր զբախտումն դրանն, այլ բացեալ մտանէր 'ի ներքս. եւ գտանէի զնա աչօք բացօք յափշտակեալ 'ի մտաւորական աղօթս, զերկոսին բռունսն առ շրթամբք եղեալ եւ զաչս հանդէպ իւր 'ի վեր կոյս ուղղեալ. էր՝ զի թողութիւն զնա այնպէս եւ 'ի բաց մեկնէի եւ էր՝ զի ազգ էի նմա: Եւ իբրեւ յանձին զգայր, ասէր. թողութիւն արա՛ ո՛ հայր կարծեմ թէ ետու սպասել քեզ: Վասնորոյ սա ինքն Ստեփաննոս վարդապետ Ազոնց սկսեալ էր 'ի կենդանութեան անդ երանաշնորհ վարդապետիս, գրել զվարս նորա ըստ ներքին քաղաքավարութեան ընդ աստուծոյ. որսալով 'ի բերանոյ նորա զգեղեցիկ գեղեցիկ պարգեւս շնորհեալս նմա յաստուծոյ. այլ իբրեւ 'ի վերայ եհաս ծերունին՝ թէ վասն այն հետաքննէ նա՝ զի կամի գրել զվարս իւր, լռեաց այնուհետեւ 'ի պատմելոյ նմա յամենայնէ՝ վասն անձին իւրոյ: Գրէ Ստեփաննոս վարդապետն Ազոնց՝ Սովորական եւ հանապազորդ խոկումն նորա էր 'ի վերայ խորհրդոյ մարդեղութեան եւ տնօրենութեանց փրկչին մերոյ: Եւ զի այսպէս ասացից՝ արարեալ էր իւր կայան 'ի լերինն Գողգոթայ ընդ աստուածամօրն եւ ընդ սիրելի աշակերտին՝ առ ոտս խաչին: Անդ հափշտակեալ հոգւով՝ միտք նորա հափշտակէին 'ի ծանօթութիւն բազմապատիկ աստուածային խորհրդոց՝ զորս բանիւք չէր մարթ արտայայտել. որպէս եւ ինքն ասէր բազում անգամ, եւ սիրտ նորա վառեալ բորբոքէր 'ի սէր փրկչին անչափապէս... Այս հափշտակութիւն մտաց սովորական իմն էր նմա՝ ոչ միայն 'ի ժամու մտաւորական աղօթից, ... այլ եւս առաւել 'ի սուրբ պատարագի 'ի մատուցանելն զնոյն. եւ մանաւանդ յաղօթսն՝ արժան է ստուգապէս եւ իրաւ՝ ի ժամանելն յայն բան որ ժողովուրդ ինքեան առեալ, հարկ լինել երբեմն սպասաւորաց խորհրդոյն, ազդ առնել նմա յառաջ տանել զաղօթսն: ... Բազում անգամ աշխարհէր զանցեալ կեանս իւր, զոր 'ի շարագրութիւնս անցոյց. զի թէպէտ եւ ամենայն գրուածք նորա էին հոգեւոր եւ - հոգեշահք, բայց առ համեմատութեամբ քաղցրութեան հայեցողական կենաց՝ եւ բազմապատիկ

աստուածային խորհրդոց յայտնութեանցն՝ զորս ընդունէր 'ի նմին՝ յաւուրս ծերութեան, 'ի սնոտիս ծախեալ հա//մարէր զառաջին զայն ժամանակս. ոչ գիտէի ասէր՝ եթէ այսչափ եւ այսպիսի անճառելի գանձք ծածկեալ կան 'ի խոկման աստուածայնոց. այս է այն՝ զոր ասէ տէրն՝ թէ արքայութիւն աստուծոյ 'ի ներքս 'ի ձեզ է. այսինքն՝ 'ի խոկման աստուածայնոց ... յորում իբրու դէմ յանդիման տեսեալ խոկացողին զաստուած, յանդունդս ընկղմի խոնարհութեան եւ չքանայ յաչս իւր. որպէս եւ վկայէ Յոբ երանելին զանձէ իւրմէ ասելով. Տեսի զաստուած, եւ ահա խոտեցի զանձն իմ: Որպէս 'ի յաջողութիւնս նոյնպէս 'ի վիշտս թէ՛ անձին իւրոյ եւ թէ՛ միաբանութեանս՝ կայր անփոփոխ եւ անխռով դիմօք. միշտ զուարթ. միշտ խաղաղ. եւ անդորր որպէս զերեսս պարզ երկրի, լուսաւոր հաւատով, հաստատեալ 'ի նախախնամութեան բարձրելոյն՝ որ զամենայն՝ անսահման իմաստութեամբ տնօրինէ. այսու մխիթարէր եւ քաջալերէր զայլս, յորժամ ծախող ինչ դիպուածք անցանէին: Այս են բանք գերյարգոյ առաջնորդիս մերոյ Ստեփաննոս վարդապետի Ազոնց. զորոյ եւ զվարս տես 'ի բառն Ստեփաննոս: Ջայտսիկ քարոզեն եւ առաւել եւս քան զսոսին ամենայն գրեալքն նոյն երջանիկ վարդապետիս Մատթէոսի. շատ են առ այս եւ տպեալքն 'ի մատենից նորա. յորս չմարթի ծածկիլ յաչաց վերծանողաց սաստկութիւն սեռն սիրոյ նորա առ Աստուած եւ առ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս եւ եռանդն պաշտաման նորա առ տիրամայր սուրբ Աստուածածինն: Յայտսիկ հայի եւ այն՝ զի ստէպ ասէր 'ի ծերութեան իւրում. այժմ սկսայ փոքր 'ի շատէ իմանալ զոսկեղէն գիրս Թովմայ Գեմբացոյ. յառաջագոյն կարծէի թէ իմանամ, բայց արդ գիտացի՝ թէ չիմանայի յայնժամ: Ստէպ ասէր եւ ցնորընծայ քահանայս եւ վարդապետս. Եղբա՛րք իմ՝ եթէ լիցի ձեզ առաքիլ 'ի քարոզութիւն՝ որ ինձ ոչ վիճնկեցաւ իբրեւ անարժանի՝ ըստ որում եմս, զայս ուսուցէք եւ զայս ջանացարուք մուծանել 'ի միտս եւ 'ի սիրտս հաւատացելոց, խելամուտ լինել սրտի մտօք, թէ արարիչն մեր վասն մեր եկն յաշխարհ, Աստուած մարդացաւ վասն մարդոյ եւ կրեաց զամենայն վիշտս եւ զչարչարանս վասն մերոյ սիրոյ եւ փրկութեան: Մի մոռանայք զայս ամենամեծ սէր եւ շնորհ փրկչին մերոյ եւ որ 'ի սոյն հային խորհուրդ: Սովիմբք ունիս իմանալ եւ զայլ ամենայն ընթացս կենաց պանծալի հօրս մերոյ Մատթէոսի վարդապետի ա//ռաւել զընդ Աստուծոյ միաւորութիւն՝ եւս քան զեւս 'ի ծերութեան իւրում. որ ստէպ սովոր էր ասել ցայնոսիկ՝ որ զերկրաւորաց առաւելխորհէին եւ հոգային, կամ զսնոտի իրաց յոյզս 'ի մէջ առնուին, եթէ յառտնին իրս եւ եթէ՛ յուսումնականս: Մի՛ այդպէս եղբարք իմ մի՛. մի՛ թարթափիք այսչափ 'ի ստորինս եւ 'ի չնչինս. 'ի վեր ամբարձէք փոքր մի զմիտս եւ զխորհուրդս ձեր. վերացի՛ք ելէք առ Աստուած եւ որ սոցին նման են: Խնամով խրատէր եւ զորս 'ի խնդիր լինէին դիւրութեան մարմնոյ, յուշ առնելով զկրօնաւորական աղքատութիւնն՝ եւ զառաջին վիճակ կրօնիս մերոյ 'ի Մութուն քաղաքի Մօռայ աշխարհին Յունաց. եւ զընթացս առաջին վարդապետաց մերոց եւ հիմանց ուխտիս մերում. յորոց մի էր եւ ինքն երանելին, որպէս բովանդակիչ ամենեցուն նոցա: Եթէ տեսանէր ինչ տարադէպ շարժումն յեկեղեցւոջ կամ դուզնաքեայ խոտորումն 'ի բուն եւ 'ի հին եղանակէ երգոց, առ օրին ազդ առնէր վերակացուաց եւ դասապետաց, հայրաբար գութ ունելով 'ի վերայ հասարակութեան մերոյ որպէս հին աւանդապահ ամենայն կարգաց. բայց յազդ առնելն՝ խօսէր եղբայրաբար եւ որպէս հաւասար ընդ յետինս. եւ

որպէս փոքր էր հասակաւ, նոյալէս եւ փոքր էր յաչս անձին իւրոյ. այլ մեծ յաչս Աստուծոյ եւ մարդկան: Ի բազմաց հետէ ճաղատացեալ էր գլուխն եւ մաշկ նորա իբրեւ չոր կաշի մածեալ ընդ ոսկերսն առ անդադար մտաւոր աղօթից եւ աշխատութեան եւ հայեցողական կենաց: Յետ մահուան Հ. Միքայէլի ծերունոյ Սեբաստացւոյ յամի տեառն 1767, զկնի քանի մի ամսոց իբրեւ կատարեցան մասնաւոր պատարագք առ ՚ի հանգիստ հոգւոյ նորա՝ զորս տայր Աբբայն մատուցեալ վասն նոր վախճանելոց ըստ իւրաքանչիւր արժանեաց, զկնի զատկին ՚ի նստիլն Մատթէոս վարդապետին մերոյ ՚ի սենեկին իւրում յառանձին հսկունս սովորականս, եղեւ տեսանելն նմա յարթութեան՝ զի զայ մտանէ ՚ի խուց անդր նորա ծերունին Հ. Միքայէլ վարդապետն Սեբաստացին՝ որպէս ՚ի կենդանութեանն եւ իւրոյին ընտանի խօսակցութեամբ ասէ ցնա: Տե՛ս Հ. Մատթէոս՝ զի եւ կարօտ եմ այլ եւս պատարագաց. վասնորոյ երթ յիշեցո՛ր // գերյարգելի Աբբահօրն: Ջայս ասաց եւ եղեւ աներեւոյթ յաչաց. յայնժամ ՚ի միտս եկեալ երանելի Հ. Մատթէոսին՝ թէ սա է այն որ արդեն վախճանեալն էր ՚ի քանի մի ամսոց հետէ, գնաց եւ պատմեաց աբբահօրն, որպէս եւ զայն առաջի այլոց երկրորդէր. եւ Աբբահայրն յանձնեաց զայլ եւս պատարագս վասն նորա: Եւ ապա ըստ պատմելոյ Հ. Դանիէլի՝ որ երբեմն խոստովանահայրն էր նորա՝ յաւուր միում Հ. Մատթէոսն ՚ի սենեկի իւրում մտայոյզ լեալ վասն Հ. Միքայէլի, այնպէս իմն թուի նմա՝ թէ իցէ յաւանդատան՝ եկեղեցւոյ վանացս. եւ ահա զայ մտանէ անդր Հ. Միքայէլ Սեբաստացին վախճանեալն. զոր տեսեալ Հ. Մատթէոսի ասէ. որպէ՛ս եւ զիա՛րդ կեաս կամ յորում վիճակի. եւ նա ասէ. Փառք աստուծոյ ողորմութիւն աստուծոյ եղեւ առ իս: Եւ այսպէս արժանի եղեալ դասիլ եւս ՚ի թիւս հոգեսէր հարց, եւ ատոքացեալ այլեւս բազմաբեղուն արգասեօք վարուց ներանձնութեան, կոչեցաւ ըստ քանքարաշահ ծառային յուրախութիւն տեառն իւրոյ. եւ փոխեցաւ առ անձկալին իւր Քրիստոս երջանիկ մահուամբ եւ լի աւուրբք յամի տեառն. 1772. ՚ի Նոյեմբեր 6. ՚ի հասակի 85 ամաց. եւ յաւուրն երկրորդի մատուցաւ ՚ի հանգիստ հոգւոյ նորա ծայնաւոր պատարագ ըստ սովորութեան. եւ յետ միջօրէին կատարեցաւ յուղարկաւորութիւն նորա վանական՝ տանելով զմարմին նորա յեկեղեցին. ուր կատարեալ զամենայն կարգ թաղման նորա, յերեկոյին զետեղեցին զպատուական մարմին նորա ՚ի պատրաստեալ ամրակազմ արկեղ, եւ իջուցին զնոյն ՚ի հանգստեան վիհն՝ որ փորեալ էր ՚ի մէջ դասին առաջի աւագ սեղանոյն՝ առ ոտս աստիճանաց նորա յաջակողմն. մերձ խորանին խաչելութեան եւ այս պատիւ առանձնաւոր գերեզմանի տուաւ նմա, ոչ իմայն վասն բազմադիմի արդեանց նորա, այլ եւ յաւետ վասն վերջին գոլոյ ՚ի մեր ծերոցն եկելոց ՚ի Մութունէ: Եւ արկաւ ՚ի վերայ գերեզմանի նորա վէմ սպիտակ, սովին տապանագրաւ:

Դիր հանգստեան՝ Հայր Մատթէի,

Եւդոկիացւոյ վարդապետի:

Մեծ Աբբային՝ Մխիթարայ,

Համավաստակ աշակերտի:

Ներանձնութեան եւ իմաստից,

Վարժիչ ներհուն, եւ հոգելի:

Նոյն վերբերիչ՝ վարուց բարեաց,

Եւ օրինակ՝ որոց զկնի:

Վասն այն որոշ՝ յայլոց հանգչի,

՚ի սեփական՝ յայս տապանի:

Ութսուն եւ հինգ՝ ամաց փոխեալ,

Եւ յիշատակ՝ իւր օրհնելի:

Յամի տեառն 1772. ՚ի Նոյեմբ. 6:

Այլ ո՛ր կարէ պատմել զանպատմելի ցաւ եւ զկսկիծ սրտի գերյարգոյ Աբբահօրն Մելքոնեան, զի զրկեցաւ յայնպիսի ծերունւոյ՝ յորմէ ակն ածէին ամենայն երիտասարդք. զի արդարեւ սրբասնեալ վարդապետս մեր Մատթէոս, էր իբր ճիշտ օրհնութեան մնացեալ ՚ի դասէ հին հարանցն եւ միաբանիցն մերոց եկելոց ՚ի Մութունէ. որոյ կենդանութիւնն յետ նախահօրս մերոյ Մխիթարայ, կեանք էր կրօնիս. իսկ գրաւոր վաստակք գիտնաւոր երջանիկ Մատթէոս վարդապետիս տպեալ եւ անտիպք են սոքին.

1. Վարքի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչի յերիւրեալ ըստ նախնի հարազատ հայկաբան ոճոյ. եւ տպեալ ՚ի 1749. ՚ի 8:

2. Խորհորդ աստուածապաշտութեան՝ բանիւք հին եւ նոր կտակարանաց յանդիման արարեալ. յորում առաջի դնէ միանգամայն եւ զհամաձայնութիւն բանից կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ ընդ բանից աստուածային կտակարանաց, որ տպեցաւ ՚ի 1775. միածալ:

3. Ստածութիւն ՚ի վերայ չարչարանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. տպեալ ՚ի 1759 ՚ի 16:

4. Հիւսեակ բարեբանութեան սուրբ աստուածածնի՝ յորում ճառէ զլիութենէ շնորհաց եւ փառաց տիրամօրն տպեալ ՚ի 1775 ՚ի 8:

5. Իսկ անտիպ մնացեալքն՝ Պատմութիւն վարուց Մխիթարայ նախահօր մերում ընդարձակ եւ մանրամասն բանիւք. որ է ձեռագիր վարդապետիս. եւ սակայն համառօտեալն սորայ ՚ի Ստեփաննոս վարդապետէ Ազոնց առաջնորդէ համօրէն ուխտիս, տպեցաւ ՚ի 1815:

6. Ժամանակագրութիւն ուխտիս մերոյ սկսեալ յամէ յիմնարկութեան նորա 1700 մինչեւ ցմահ Մխիթարայ Աբբայի. եւ ցբազմիւն յաթոռ նորա յաջորդի նորին ՚ի 1750. է ձեռագիր նորա:

7. Պատմութիւն վարուց եւ նահատակութեան տեառն Կոմիտասայ երջանիկ քահանայի. է ձեռագիր վարդապետիս:

8. Շաւիղ յորդեալ եռամասնեայ. որոյ բանքն կարգին ՚ի կրթութիւն հոգեւոր վարուց ներանձնութեան. զորում յաւետ փայլէ հանդէս կատարեալ մեռելութեան նորա յաշխարհէ՝ եւ երկնահանգետ վարուց սրբութեան. է ձեռագիր նորա:

9. Փոքր տրամաբանութիւն. յոր յարի դիմադրութիւն զառանցանաց ինչ նախնի փիլիսոփայից զհանգամանօք գիտութեանց եւ մակացութեանց, եւ այլ պիտանի բանք: է ձեռագիր վարդապետիս:

10. Առաջին մասն փիլիսոփայութեան. ձեռագիր վարդապետիս. 2. Հ:

11. Այլ եւ այլ ձեռագիրք սորա. յորս գլխաւորն է Մեկնութիւն թղթոյն սրբոյն Պօղոսի առ հռոմայեցիս եւ առ կորնթացիս. զորս գրեալ ունի լուեալ 'ի բերանէ Մխիթարայ Աբբայի: Զի վարժապետ գոլով ուսանողաց 'ի նորընծայարանի, 'ի գալն անդր նախահօրն մերոյ առ 'ի խօսելոյ զբանս խրատուց առ նորընծայս, եթէ յարէր ըստ սովորութեան իւրում եւ զմեկնութիւն այսց թղթոց սրբոյն Պօղոսի, 'ի միտ առեալ զասացեալս նորա՝ ապա առանձինն արձանագրէր:

811-13

Միքայէլ Չամչեան. Կոստանդինուպօլսեցի, զաւակ բարեպաշտ ծնողաց մեծարելոյ 'ի մէջ ազգին, պատանի աջողակ մտօք եւ ձեռօք, ծնեալ 'ի 1788, եւ սնեալ աստուածապաշտ կարգօք, եղաւ յարուեստ ոսկերչութեան յարքունիս՝ ընդ ձեռամբ Միքայէլ աղայի Տիւզեան: Եւ մինչ սա խորհէր փեսայացուցանել զնա ինքեան՝ տալով զդուստր իւր նմա 'ի կնութիւն, պատանին որ վառեալ էր յաւէտ 'ի փոյթ փրկութեան հոգւոյն՝ ընտրելով զվիճակ հոգեւոր կենաց կորգեալ զինքն յաշխարհէ 'ի հասակի 23 ամաց, դիմեաց 'ի ճանապարհ կրօնաւորութեան 'ի Վենետիկ քաղաքի 'ի վանս Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացոյ նախահօր ուխտիս մերոյ յամի տեառն 1760. ուր էր եւ երիցագոյն եղբայր նորա Յակոբոս վարդապետ Չամչեան՝ այր երեւելի 'ի մաթեմաթիքական տեղեկութիւնս եւ 'ի փիլիսոփայութեան եւ յաստուածաբանութեան: Արդ սա այն ինչ միօրինակ զարգանայր յաստուածային եւ 'ի մարդկային ուսմունս, վերակացու վարժապետ նորա հոգեւոր՝ Կարապետ վարդապետ Մարտիրոսեան՝ այր հոգելից, յաւել 'ի վերայ նորա ծանր ծանր աշխատութիւնս արուեստանկար իրաց, մանաւանդ 'ի պէտս ընդարձակ բառարանի իրիք 'ի լատինէ 'ի հայ, ասելով ցնա՝ թէ մի կարծեր սովին յետնիլ քեզ յայլոց կարեւոր ուսմանց. զի հնազանդութիւն քո ունի յառաջեցուցանել զքեզ նաեւ քան զերիցագոյն աշակերտակիցս քո, որպէս եւ եղեւ իսկ: Քանզի յետ կատարելոյ սորա գովութեամբ զընթացս նորընծայութեան եւ վարժարանի, ոչ յետ բազում ժամանակի քահանայութեանն՝ վարդապետական զաւազանաւ պատուեալ յանմիջական յաջորդէն Մխիթարայ Աբբահօր՝ 'ի Ստեփաննոսէ վարդապետէ Մելքոնեան Աբբայէ, առաքեցաւ 'ի քարոզութիւն յարեւելս 'ի Հալէպէ մինչեւ 'ի Պասրայ. ուր քարոզէր հրապարակաւ յեկեղեցւոջ լատին կրօնաւորաց կարմեղականաց, եւ առնէր զօգուտս բազումս 'ի հոգիս ունկնդրաց. զի էր նախանձայոյզ յոյժ փառացն աստուծոյ եւ կրօնի եւ միանգամայն քաղցրախօս եւ հզօր պատճառաբան հանդերձ ընտանի առակօք եւ օրինակօք. մինչ զի եւ ժողովուրդն խուռն ընթանայր 'ի քարոզս նորա. ընտանի եւ սիրելի էր առաւելապէս լատին եպիսկոպոսին՝ եղելոյ անդ, գերապայծառ Կուռնելիոսի: Անդ շարադրեաց եւ զչորս հատորս մատենից ընդդէմ գրոցն Յակոբայ Նալեան պատրիարքին Հայոց 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ սակաւ ամօք յառաջ մեռելոյ, առ 'ի խափանել զվնասակար վարդապետութիւնս նորա՝ որ ծաւալէր առ բազումս վասն մեծի համբաւոյ առնն. եւ արդարեւ այնպէս յաղթահարեաց զնա Միքայէլ վարդապետն, զի որք ընթեռնուին զսորա ձեռնարկս ուղղափառականս, խորշէին 'ի Յակոբայ: Գլխաւոր նիւթքն Միքայէլ վարդապետի՝ էին ապացուցանել զողջմտութիւն սրբոյն Լեւոնի եւ ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ յասելն երկուս բնութիւնս 'ի մի անձն Քրիստոսի: Նոյնպէս

Եւ զելումն Հոգւոյն սրբոյ 'ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ. զայժմու հատուցումն հոգւոց նախ քան զյարութիւն մարմնոց, զգոյութիւն Քաւարանի, զգլխաւորութիւն սրբոյն Պետրոսի եւ յաջորդաց նորա քահանայապետացն Հռոմայ: Իսկ խնամք եւ քիրտն նորա 'ի վերայ հոգւոց էր այնչափ, մինչեւ դիւցազնական առաքինութեամբ դնել եւ զանձն իւր 'ի վե//րայ նոցա. զի յորժամ կոտորած ժանտախտին եղելոյ յամի տեառն 1773, եբարձ գրեթէ զամենայն քահանայս, համարձակ ընթանայր Միքայէլ վարդապետն յօգնութիւն ամենեցուն ըմբռնելոյ 'ի մահաբեր ախտէն եւ տէր պահեաց զնա անվնաս: Այլ աստուած առ 'ի պսակել զվաստակս նորա, թոյլ ետ զի մի ոմն 'ի գլխաւոր երախտաւորելոց 'ի նմանէ Լեւոն անուն, գրեսցէ զՄիքայէլ վարդապետէ 'ի Հռոմ զազգի ազգի զրպարտութիւնս. յորոց մի էր եւ այս՝ թէ յաւուրս ժանտախտի եթող զժողովուրդն անխնամ: Այլ Հռոմ լուաւ եւ յայլոց զճշմարտութիւն իրացն. վասն որոյ 'ի զուր եղեն ամենայն ամբաստանութիւնքն: Իբրեւ դարձաւ 'ի քարոզութենէ՝ յամի տեառն 1775, ընտրեալ 'ի վերակացութիւն նորընծայից՝ ձեռն էարկ յօրինել զքերականութիւն ըստ հին հայկաբանութեան՝ որ խանգարեալն էր 'ի քանի մի դարուց հետէ. եւ այս՝ այնպիսի կարգաւորեալ եւ դիւրընկալ ոճով, մինչեւ առաջի համօրէն ազգին ընդունելի լինել ամենայն իրօք: Ապա ձեռն էարկ 'ի մեծ եւս գործ անգիւտ յազգին. այն է՝ յօրինել զընդհանուր պատմութիւն հայոց 'ի սկզբանէ մինչեւ ցաւուրս մեր. պարզ եւ գեղեցիկ կարգաբանութեամբ, հանդերձ մանրախոյզ ծանօթութեամբք՝ եւ անվրէպ ժամանակագրութեամբք, միջամուխ լեալ յամենայն մատենագիրս Հայոց. յածեալ լիովին եւ 'ի մատենագիրս Յունաց եւ Լատինացւոց եւ Ասորոց. զի որովհետեւ լիով տեղեակ էր լատին լեզուի, նովին եւ զ'ի լատին թարգմանեալ գիրս յունաց քաղէր: Անպարտելի սիրտ վարդապետիս յայս գործ էր միաբանել զանմիաբան պատմագիրս եւ զժամանակագիրս. եւ որ մեծն է՝ զուշակութեամբ գոզցես գտանել զելս անհնարին իրաց. օրինակ իմն՝ զՅովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցի՝ բազումք մինչեւ ցաւուրս մեր կարծէին հակառակ ուղղափառութեան, սա սքանչելի պատճառաբանութեամբք 'ի հնութեանց եցոյց թէ տիրապէս է վարդապետ ուղղափառութեան եւ թէ ճառն նորա յաղագս մարդեղութեան (զոր չունէաք յայնժամ 'ի ձեռին), յորժամ գտցի՝ ունի լինել ուղղափառական, որպէս եւ յետ ամաց բազմաց գտաւ եւ հանդիսացաւ ճշմարտութիւն զուշակեալ 'ի Միքայէլ վարդապետէս. որ թէպէտ եւ վասն այսր, որպէս եւ - վասն այլոց նոյնպիսի իրաց կրեաց 'ի բազմաց զհալածանս բազումս, այլ յամենայնի արդարացաւ: Յետ աւարտելոյ զպաշտօն դաստիարակութեան համբակաց ուխտիս մերոյ՝ հրահանգելով զնոսա ոչ միայն 'ի հոգեւորս, այլ եւ յուսմունս իմաստից՝ 'ի քերականութենէն սկսեալ մինչեւ ցաստուածաբանութիւն, ճանապարհորդեաց եւ 'ի կողմանս Գերմանիոյ եւ Մաճառաց եւ եկած ժամանակ մի 'ի վանատան մերում որ 'ի Մաճառս 'ի Նայսոց քաղաքի առ Վարատին ամրոցաւ. եւ ապա 'ի վանատան մերում որ 'ի Թռանսիլվանիայ 'ի Պաշֆալով կամ յԵղիսաբեթուպօլիս անուանեալ քաղաքի Հայոց, առաքեալ յայսոսիկ տեղիս 'ի 1790 իբր այցելու վանատանց մերոց. եւ յամենայն տեղիս եթող զանուն իմաստութեան եւ առաքինութեան: Ղարձ արար ապա յամին երկրորդի 'ի Վենետիկ 'ի վանս՝ յառաջին բնակութիւն իւր, ուր բուռն եհար 'ի մեկնութիւն ամբողջ Սաղմոսացն Դաւթի ընդարձակ, հանդերձ բազմապատկ աւանդութեամբք վարդապետաց ազգիս. միանգամայն եւ հայե-

լով ըստ ճառին, կամ ըստ նկարագրական իմաստիցն՝ ՚ի Քալմէ, եւ ըստ բարոյականին կամ խորհրդականին՝ ՚ի Բելլարմինոս, եւ յաւելեալ յիւրմէ՝ զխոր եւ զպարզ տեսութիւնս անբաւս վասն իմաստնոց եւ պարզամտաց: Այլ չեւ եւս իսպառ աւարտեալ՝ առաքեցաւ դարձեալ ՚ի քարոզութիւն ՚ի Կոստանդինուպօլիս ՚ի 1795, ուր արար զբազում պտուղս հոգւոց: Եւ ՚ի կալ իւրում անդ լրացոյց զմեկնութիւնն Սաղմոսաց, հարցանելով եւ զրաբունիս Հրէից. զի եւ Եբրայականին ստացեալ էր զհմտութիւն փոքր ի շատէ: Եւ յետ բազում հանդիսից առաքինական համբերութեան ՚ի սէր ուղղափառ հաւատոց՝ մեռաւ ՚ի Կոստանդինուպօլիս ՚ի 1823 ելս տարւոյս ՚ի հասակի 86 ամաց. եւ անուն նորա մնաց ՚ի բովանդակ ազգին // մեծարեալ իբրեւ ճշմարիտ առաքինի եւ իմաստուն հոգեւէր եւ հոգեշահ: Բաց ՚ի վերոյիշեալ մատենից եթող եւ զայլ բազում գրաւոր վաստակս տպեալս եւ անտիպս: Տպեալքն են՝

1. Վերոյիշեալ քերականութիւնն. տպեալ ՚ի 1778. ՚ի 8. որ եգիտ զյաջողութիւն մեծ ՚ի վաճառս. զորոյ յօրինեաց ինքնին եւ զհամառօտութիւնն՝ որ տպեցաւ ՚ի 1800 ՚ի 8. որ եւ միւսանգամ տպեցաւ կարճառօտ բառարանաւ ՚ի 1831 ՚ի 8:

2. Վերոյիշեալ պատմագրութիւնն Հայոց ընդարձակ, յորում բովանդակի եւ եկեղեցականն. 3 Հ. ՚ի 4: Այս է նախապատիւ վաստակ մատենագրիս. զոր եւ արժան է դասել ՚ի զլուիս ամենայն ազգային պատմական երկասիրութեանց. զի է ամենայն մասամբ սկզբնագիր, չունելով զոք իւր կարապետ յայսմ մասին. բայց միայն ունելով իբր գրգիռ իւր՝ զանտիպ մնացեալ համառօտ հաւաքածոյ պատմութիւնն Հայոց զյօրինեալն յիգնատիոս վարդապետէ Խաչատուրեան: Տ. 5. Իգնատիոս: Զի Միքայէլ վարդապետն ՚ի պատմագրութեան իւրում ինքնին քրտնավաստակ աշխատութեամբ եմոյծ ՚ի կարգ վայելուչ զխառնակութիւն պատմելոցն ՚ի պատմագրաց մերոց եւ մեծարեցաւ ազգ մեր յաչս եւրոպացի գիտնաւորաց:

3. Արար եւ զհամառօտութիւն պատմութեանս ՚ի 8. տպեալ ՚ի 1811. զայս համառօտութիւն փոխեաց եւ ՚ի բարբառ թուրքաց. որ եւ տպեցաւ ՚ի 8 ՚ի 1811:

4. Պատկեր տօնից. յորում են ճառք ներբողականք առ ՚ի պատիւ տօնախմբութեանց Տիրամօրն՝ տպեալ ՚ի 1805. ՚ի 8 փոքրադիր եւ պատկերօք:

5. Նուագարան օրհնութեանց. յորում մեկնաբանէ զօրհնութիւնս մարգարէից՝ եղեալս ՚ի սաղմոսարանին եւս եւ զարտաքոյ նորա եղեալս ՚ի Սուրբ Գիրս, որ տպեալ է ՚ի 1807. ՚ի 8 փոքրադիր:

6. Հրահանգ եօթնեկի, որ է գրքոյկ աղօթից, տպեալ ՚ի 1802. ՚ի 16:

7. Սեղան խնկոց. որ է զիրք աղօթից վանս իւրաքանչիւր տօնից բովանդակ տարւոյն, ՚ի 1817 ՚ի 8:

8. Վերոյիշեալ Մեկնութիւնն Սաղմոսաց ամբողջ, տպեալ ՚ի 1820-1823. 10 Հ. ՚ի 8. մեծադիր որ է լիակատար եւ ճոխ բազմադիմի համեմատութեամբք:

Իսկ անտիպ մնացեալ գրուածք վարդապետիս են բազումք. յորս եւ նամակք նորա բազմաթիւք լի համեմատութեամբք եւ հռետորական հանդիսիւք: Եւ պատմութիւն ճանապարհորդութեան իւրոյ մինչեւ ՚ի Պասրայ, եւ դարձին ՚ի Պասրայէ ՚ի վանս, պէսպէս տեղեկութեամբ սովորութեան բնակչաց կողմանցն այնոցիկ: Ունի եւ զայլ հատուկտիր գրուածս լրացեալս եւ անկատարս, մտածա-

կանս պէսպէս, հոգեւոր կրթութիւնս եւ այլ այսպիսիս հոգեշահս: Ունէր յօրինեալ եւ զանտիպ մնացեալ Բառգիրք 'ի Լատինէ 'ի Հայ, փոքրադիր 'ի 8. զոր ինքնին էր համառօտեալ յընդարձակէն յաւուրս վարժութեան իւրոյ յուսմունս իմաստից 'ի դպրատան ուխտիս մերոյ: Եղեալ կայ համառօտ վարք վարդապետիս եւ յընդարձակ բազմահատոր Գաղղիական բառարանին յատուկ անուանց. որ տպեալ է 'ի Փարիզ 'ի 8. զորմէ գրէ շարադրօղն վարուց սորա՝ թէ հաւաքեցի յօրագրութենէ Ասիական ընկերութեանն Գաղղիոյ 'ի տետրակէն չորրորդ տարւոյ նորա: Այլ պատմեալքն յօրագրութեանս են ըստ տեղեկութեանցն տուելոց 'ի միոյ յոսոխաց վարդապետիս, գործէ եւ մեծամեծ պատմական վրիպակս, եթէ 'ի վարս նորա, եւ եթէ 'ի ստորագրութեան գրաւոր վաստակոց նորին:

828 Մկրտիչ Անանեան. վարդապետ Կոստանդինուպօլսեցի, 'ի Մխիթարեանց ուխտին Ղազարու որ 'ի Վենետիկ: Սա 'ի հօրէ էր Անանեան եւ 'ի մօրէ Բուզայեան. 'ի դասէ ձեռնասուն աշակերտաց մեծին Մխիթարայ Աբբահօր, դաստարակեալ 'ի նմանէ 'ի մենաստանի սրբոյն Ղազարու որ 'ի Վենետիկ: Առաջին անուն նորա էր Ստեփաննոս. որ ընկալաւ 'ի Մխիթարայ աբբայէն զանունս Մկրտիչ յաբեղայանալն. որ եւ զերիցագոյն աշակերտակից նորա զՄկրտիչ Մելգոնեան՝ անուանեաց Ստեփաննոս. այն է՝ որ եղեւ անմիջական յաջորդ Մխիթարայ Աբբայի յառաջնորդութիւն ուխտիս: Այս Մկրտիչ վարդապետս Անանեան էր անդստին 'ի մանկութենէ առաքինասէր եւ ուսումնասէր յոյժ. աշխոյժ ոգուվ եւ փառացի անձամբ. զօրաւոր եւ յաջողակ բանիւ եւ գրով եւ գլխաւոր աջակից մեծին Մխիթարայ 'ի յօրինուած առաջնոյ մեծի բառարանին հայկազեան լեզուիս. որպէս եւ առանձին յօրինօղ եղեւ՝ միւս տարժանելի բառարանի աշխարհաբարէ 'ի գրաբառ. եւս եւ ձեռնտու եւ յորդորիչ այլ եւ այլ գրաւոր աշխատասիրութեանց հարց մերոց: Առաքեցաւ սա 'ի քարոզութիւն 'ի հայրենիս իւր 'ի Կոստանդինուպօլիս յամի տեսառն 1756, յանմիջական յաջորդէն Մխիթարայ Աբբայի 'ի Ստեփաննոս վարդապետէ Մելգոնեան. ուր եղեւ 'ի մէջ համօրէն քահանայից իբր պատգամախօս ուսումնական եւ աստուածաբանական բանից: Գային 'ի տես նորա եւ յուլովք 'ի վարդապետաց եւ յերիցանց եւ 'ի պարապելոց յուսումն դպրութեան. որոց հաւանեցուցանէր ազոյ բանիք եւ վկայութեամբք հարց սրբոց, եւս եւ նախնի վարդապետաց ազգիս մերոյ, // զճշմարտութիւն դաւանութեան սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ: 'Ի կալ սորա 'ի քաղաքիս, դիպաւ սմա բեկումն ոսկերաց ինչ սրունից կամ ոտիցն: Յորմէ ապաքինեալ դարձ արար Վենետիկ 'ի վանս՝ յամի տեսառն 1758: Ուր մուծաւ 'ի թիւս վեց Առաջակայից կրօնիս մերոյ. եւ յամին երկրորդի 'ի 1759 առաքեցաւ 'ի Հռոմ՝ վասն 'ի գլուխ տանելոյ զՍահմանադրութիւն ուխտիս մերոյ, որ հիմնեալ էր 'ի վերայ համառօտ սահմանադրութեանն Մխիթարայ Աբբահօր՝ հայելով եւ 'ի սովորեալ կարգս մենաստանիս յաւուրց անտի նախահօր մերոյ. զոր 'ի կարգ մուծեալ՝ իբրեւ յանդիման արարին եւ - պապին Կղենայ ժԳ. մարդասէր հաճութեամբ հաւանեալ նորա այնմ, հաստատեաց եւ ինքն զնոյն. եւ յայնմ հետէ միշտ ըստ նմին վարի միաբանութիւնս մեր: Մինչդեռ 'ի Հռոմ էր Մկրտիչ վարդապետն, Սուրբ Ժողովն Փրօփականտայի կացոյց զնա դասատու մանկանց հայոց Ուրբանեան դպրոցին Փրօփականտայի: Եւ ապա Մկրտիչ վարդապետն դարձ արար 'ի Հռոմայ 'ի վանս 'ի

1766. Եւ յետ տասն ամաց ՚ի 1775 միւսանգամ առաքեցաւ ՚ի Կոստանդինուպօլիս. ուր եւ կրեալ բազում նեղութիւնս ՚ի յաչաղկոտաց, մանաւանդ ՚ի ծանօթից եւ յերախտաւորելոցն յիւրմէ, ՚ի վերայ ամենայն վաստակոց իբրեւ աքսորեալ ՚ի Թեսաղոնիկէ, անդ կատարեաց զարդիւնաշատ կեանս իւր ՚ի տէր, յամի տեառն ՚ի 1777 ՚ի Սեպտեմբեր. 6. ՚ի հասակի 62 ամաց. թողեալ զքանի մի գրաւոր վաստակս: Յորս տպեալքն են՝

1. Բառգիրք յաշխարհաբարէ ՚ի գրաբար. որ տպեալ է յերկրորդ յատորի առաջնոյ բառարանին հայոց. որ է վաստակ ընտիր եւ բազմաշխատ. Տես ՚ի յառաջաբանի նոր Բառարանին Հայոց, տպելոյ ՚ի 1836. եր. 6:

2. Գրքույքն աղօթից ՚ի պատիւ սրբոյն Յովսէփայ աստուածահօրն, տպեալ ՚ի 1759:

3. Իսկ անտիպ մնացեալք են՝ Ընդդիմադրութիւն մոլորական գրուածոց ինչ Սրմաքէշ Մանուէլին յօրինեալ ՚ի նմանէ ՚ի 1757:

4. Եւ այլ քանի մի տետրակածեւ գրուածք առ ՚ի հաստատութիւն ողվամիտ դաւանութեանց սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ:

5. Յաղագս եկեղեցական գրեանց հայոց, եւ ողջամիտ բացատրութիւն քանի մի հոնաձայն բառից եղելոց ՚ի նոսա գրեալ հայերէն եւ իտալերէն: Յորմէ շարժեալ է Գաբրիէլ վարդապետն Աւետիքեան յօրինել զիւր զիրս բացատրութիւն շարականաց. եւ նպաստաւորեալ եւս անտի:

6. Գրուածք առ ՚ի տեղեկութիւն եկեղեցական արարողութեանց ազգիս մերոյ գործածելոց այժմ ՚ի գղերց հայոց՝ ըստ հաւաստելոյ զայնս ինքնին վկայութեամբ բերանոյ երիցանց ազգիս:

7. Մեկնութիւն ամբողջ ճԹ սաղմոսին. Ասաց Տէր ցտէր իմ: Կամէր զբովանդակ զիրս Սաղմոսաց մեկնաբանել, այլ ոչ կարաց վասն օրհասի մահուն կանխելոյ. զորոյ ապա զփափաք սրտին կատարեաց Միքայէլ վարդապետն Չամչեան ըստ ոճոյ եւ ախորժակաց նորա: Յօժարեալ էր վարդապետս եւ յաջողամիտ յօտանաւորս. զորոյ տան լիով զհաւաստիս երկոքին ոտանաւորքն տպեալք ՚ի սկիզբն երկուց հատորոց վերոյիշեալ առաջնոյ բառարանին հայոց, որոց մին սկսանի Բույս է բարուց բնութեան հաստչին: Եւ երկրորդի հատորին՝ ժամահամբոյր յայսմ աշխարհի: Սորայն է տապանագիրն Մխիթարայ Աբբահօր:

885 **Յակոբոս Չամչեան.** Կոստանդինուպօլսեցի. Վարդապետ Մխիթարեան յուխտէն Ղազարու որ ՚ի Վենետիկ. եղբայր Միքայէլ վարդապետի Չամչեան երիցագոյն քան զնա. ծնեալ յամի տեառն 1724 եւ եկեալ ՚ի վանս Մխիթարայ Աբբայի. եղեւ ձեռնասուն աշակերտ նորա ՚ի Վենետիկ: Էր այր հոգեսէր, եռանդուն ոգւով եւ նախանձախնդիր փրկութեան հոգւոց եւ ուսումնասէր աջողակ. մանաւանդ ՚ի քանակաբանութեան: Սա առաջին եղեւ ազգին մերում որ յօրինեաց զՕրացոյցն. որոյ նախկին տիպն եղեւ յամի տեառն 1757. նշանակելով ՚ի նմանէ զպատշաճեալս իւրաքանչիւր աւուրց ամբողջ տարւոյ ըստ Հայոց, ըստ Յունաց, ըստ Լատինացւոց, ըստ Հրէից, եւ ըստ Տաճկաց եւն. յորոյ ՚ի յօրինուածն յաջորդեցին զկնի նորա եւ այլ վարդապետք յուխտէս մերմէ մինչեւ ցայժմ, մուծանելով ՚ի նմանէ ամ ըստ ամէ զառաւել եւս վայելչութիւնս եւ զյաւելուածս. զորոյ զարգասիս խնդութեամբ վայելէ ազգն առ հասարակ եւ այս է զլիաւոր վաստակ վարդապե-

տիս. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Այս Օրացոյց սորա եղև գաղափար օրացուցից տպելոց եւ այլուր յազգին մերում: Ունի վարդապետս եւ զանտիպ հատուկտիր թերատ գրուածս՝ պատմականս, ժամանակագրականս, աստեղաբաշխականս եւ յաւէտ զորս հային առ զանազան տեղեկութիւնս ՚ի պէտս Օրացուցին իւրոյ, վասն յաջորդաց իւրոց ՚ի յօրինուած նորին ամ ըստ ամէ: Յերկար վաստակեցաւ սա յառաքելական քարոզութեան ՚ի Կոստանդինուպօլիս՝ առաքեալ անդր ՚ի վանաց մերոց. ուր եւ զօրաւոր բանիւք դարձոյց ՚ի ծոց հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ զերեւելի անձինս եւ զտունս ողջոյն ՚ի Հայոց՝ զատուցելոց ՚ի Հռոմայ: Եւ ՚ի խոր ծերութեան յամին 1805 փոխեցաւ անդ առ աստուած ՚ի հասակի 81 ամաց եւ թաղեցաւ ՚ի գերեզմանատանն Բերայի ՚ի հողն տանն Չամչեանց, հանդերձ տապանագրաւ: Եւ յետ ամաց ինչ՝ առ նովաւ թաղեցաւ եւ եղբայր նորա Միքայէլ վարդապետն:

Բ 487-488

Սուքիաս Աղամալեան. Վարդապետ Հայոց ՚ի միաբանից Մխիթարեանցն ուխտին Ղազարու որ ՚ի Վենետիկ: Էր սա ՚ի Շօռօթ աւանէ Մեծին Հայոց, ՚ի կողմանցն Նախջուանու եւ Ջահուկի, որ անկանի ՚ի սահմանս նախնի աշխարհին Սիւնեաց: Էր սա որդի Աղեքսանդրի Աղամալեան առն իշխանաւորի ՚ի դրան քաջին Յովհաննու զօրավարին հայոց Շահկերտցոյ: Ջայս Աղեքսանդր Աղամալեան՝ Մէհէմմէտ Խուլի խան կուրացուցեալ էր հրամանաւ Նատր շահին արքային պարսից յամի տեառն 1742, ընդ այլ իբր 30 երեւելի անձինս Հայոց: Տ. ՚ի Պատմ. Հայոց. Հատոր Գ, եր. 816, 817, 842 եւ 847. Ուստայէլ երիցագոյնն յորդիս սորա որ ամուսնացեալն էր, յետ այլ եւս աղետից հօր իւրոյ, երկուցեալ եւ ինքն արքայէն Պարսից՝ էառ զընտանիս իւր եւ զկրտսեր տղայահասակ եղբայրն զայս Սուքիաս վարդապետ՝ որ կոչէր յայնժամ Աղամալ կամ Խարում եւ փախստեայ գնացիւք մեկնեցաւ ՚ի տէրութենէն Պարսից եւ էանց ՚ի սահմանս Օսմանցուց ՚ի Փոքրն Ասիայ եւ ապա յՈւռումելի. ուր բնակեցաւ ՚ի Ֆիլիպէ քաղաքի ընտանեօք իւրովք եւ ընդ եղբօր իւրոյ կրտսերոյ Աղամալի եւ աստ երթելէր վաճառականութեամբ յայլ եւ այլ տեղիս եւ մանաւանդ ՚ի սահմանակից տէրութիւնն Աւսդրիոյ յերկիրն Մաճառաց եւ անդ ՚ի բերդաքաղաքն Վարատին եւ յարուարձան նորա ՚ի Նայսաց, ուր ուխտն մեր ունի վանատուն եւ աստ ծանօթացաւ մեծապէս ընդ Հ. Յովհաննու վարդապետի Տրապիզոնցւոյ՝ միոյ ՚ի միաբանից ուխտիս մերոյ. որ էր կարգեալ յայնժամ հոգաբարձու քահանայ Հայոցեղելոց անդ՝ ըստ մեծի մասին փախուցեալ ՚ի Շօռօթու եւ յայլ շրջակայ աւանաց Մեծին Հայոց: Եւ հաճեալ իւրա յոյժ ընդ քաղաքավարութիւն վարդապետիս՝ խնդրեաց ՚ի նմանէ ընդունիլ յուխտ մեր զկրտսեր եղբայր իւր զԱղամալ: Եւ վարդապետն հաւանութեամբ առաջնորդի ուխտիս առաքեաց զպատանին ՚ի Վենետիկ ՚ի վանս մեր յամի տեառն 1755. ՚ի հասակի իբր 18 ամաց: Ուր զարգացեալ պատանւոյն յառաքինի եւ ՚ի միակեցական վարս եւ ՚ի գիտութիւնս իմաստից, արար ըստ ժամանակին զուխտադրութիւնն կրօնիս մերոյ եւ ընկալեալ զաստիճան քահանայութեան եւ ապա զգաւազան վարդապետութեան՝ առաքեցաւ ՚ի քարոզութիւն յարեւելս ՚ի Պասրա յամի տեառն 1769 ընդ Միքայէլի վարդապետի Չամչեան եւ ընդ Մանուէլ վարդա-

պետի Բերիացոյ. ուստի ինքն էանց յաշխարհն Հնդկաց 'ի Մատրաս` եւ անտի 'ի Կալկաթա մայրաքաղաք Պանկալայ աշխարհին Հնդկաց: Յետ քանի մի ամաց դարձ արար 'ի վանս եւ առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս եւ 'ի դառնալն անտի, մուծաւ 'ի թիւս վեցեցունց առաջակայից միաբանութեանս մերոյ եւ յայս նուագ գալոյ իւր 'ի վանս յօրինեաց յգիրս ամբողջ եւ կատարեալ թուաբանութեան. որ տպեցաւ 'ի 1781 'ի 8: Իսկ 'ի 1784. դարձեալ առաքեցաւ 'ի Կոստանդինուպօլիս եւ անտի էանց 'ի Հնդիկս 'ի Կալկաթայ եւ յասոսիկ գնացս իւր յայնոսիկ կողմանս` մտերմացաւ յոյժ ընդ պարոն Եդուարդի Ռափայէլի Ղարամեան. եւ ետ նմա վառիլ 'ի սէր ուխտիս մերոյ որ 'ի Վենետիկ. եւ միանգամայն 'ի կանգնել զդպրոց վասն աղքատաց ազգիս մերոյ յընչից իւրոց. եւ անդ 'ի Հնդիկս վախճանեցաւ յամի տեառն 1786 իբր 'ի հասակի 50 ամաց: Այս վարդապետ էր ճոխաբան եւ զուարթամիտ 'ի կենակցութիւնս. եւ յարգոյ եւ մեծարեալ յաչս ամենեցուն իւրովք բանիբուն հմտութեամբք յարտաքին եւ յեկեղեցական գիտութիւնս, նաեւ նրբամտութեամբ մանաւանդ 'ի քանակաբանութեան. ըստ որում յայտ առնէ զայդ գիրքն թուաբանութեան նորա` յաչս հմտացելոց յայնպիսի մակացութիւնս, որ է ճոխ եւ ամենեւին անթերի եւ ընտիր վաստակ գրաւոր: Բաց 'ի գրոց աստի ունի եւս զայլ գրուածս անտիպ մնացեալս. յորս գլխաւորն է`

1. Հիմն կամ համառօտ Նախակրթութիւն Տօմարագիտութեան 'ի 4. առ 'ի պէտս յօրինողաց զօրացոյցն 'ի վանս մեր. որ եւ է աշխատասիրութիւն արդիւնաշատ:

2. Գիրք աստուածաբանական 'ի հաստատութիւն գլխաւորութեան սրբոյն Պետրոսի եւ յաջորդաց նորա հայրապետաց Հռոմայ 'ի 4. զոր յօրինեաց ընդդէմ գրոց Մանուէլի ուրեմն Սրմա//քէշ կոչելոյ` ընդարձակ եւ զօրաւոր բանիւք:

3. Թուղթք նորա լի տեղեկութեամբ աշխարհացն` ընդ որս եղել նմա անցանել եւ կամ զկայ առնուլ բնակութեամբ:

Բ 509-

Ստեփաննոս Ա Մելքոնեան վարդապետ` եւ երկրորդ Աբբայ Մխիթարեան Միաբանութեան ուխտին Ղազարու որ 'ի Վենետիկ` Կոստանդինուպօլսեցի: Սա 'ի մանկութեանն առաքեալ 'ի ծնողաց 'ի Վենետիկ առ Մխիթար Աբբահայր Վարդապետն եւ նախահայրն ուխտիս մերոյ յամի տեառն իբր 1730, զարգացաւ ընդ անմիջական դաստիարակութեամբ նորա յառաքինի վարս եւ 'ի գիտութիւնս իմաստից. եւ յետ առնելոյ առաջի նորա զուխտադրութիւն միանձնական, ըստ ժամանակին ձեռնադրեցաւ քահանայ. եւ զկնի ամենայնի ընկալաւ զգաւազան վարդապետութեան 'ի նմանէ, առաքեցաւ 'ի քարոզութիւն 'ի Կոստանդինուպօլիս յաւուրս յետին մահաբեր հիւանդութեան նորա 'ի 1749: Եւ իբրեւ փոխեցաւ յաստեացս յայնմ ամի նախահայրն մեր, կոչեալ անտի ընտրեցաւ սա ինքն Ստեփաննոս վարդապետ յամին երկրորդի արժանաժառանգ յաջորդ նորա յառոյճ տիս հասակին իւրոյ: Եւ այսպէս 'ի հաստատիլն իւր յաթոռ Մխիթարայ Աբբայի, վառեցաւ 'ի փոյթ պայծառացուցանելոյ զուխտն 'ի բարելաութիւնս. եւ նախ` 'ի լրացուցանել զՍահմանադրութիւն կամ զվանական Կանոնադրութիւն ուխտիս մերոյ, զյօրինեալն համառօտի 'ի Մխիթարայ Աբբայէն 'ի Մութուն քաղաքէ Մօռայ աշխարհին յունաց. զոր առաքեալ էր նա անտի 'ի Հռոմ յամի

տեառն 1705. ուր Սրբազան ժողովն Փրոփականտայի ետ բազմամեայ քննութեանց եւ ինչ ինչ փոփոխութեանց՝ հաւանեալ ընդ այն, եւ ընդ նմա սրբազան պապն Կղեմես ԺԱ, ա//ռաքեալ էր զայն առ նա ՚ի Սուրբուն յամի տեառն 1712 վասն առժամանակեալ տեւողութեան ,մինչեւ յօրինեցի լրացեալն նորին: Տ. 6. Մխիթար. եր. 822. եւ 823. եւս յուրոյն վարս Մխիթարայ Աբբային ՚ի տպեալն յամին 1810. յերես 170. 189. եւ 181: Առ այս լրագոյն յօրինուած սահմանադրութեանս՝ յորդոր լինէին նորոյ աբբայիս ոչ միայն առաջակայք նորին եւ աւագագոյն միաբանք միաբանք ուխտիս, այլ եւ վերոյիշեալ Սրբազան ժողովն՝ ՚ի թղթակցիլն ընդ միաբանութեանս մերոյ եւ ընդ աբբայիս՝ յուշ առնէր նմա ստիպմամբ եւս՝ թէ ե՞րբ ունիք զայն համառօտն լրացուցանել: Վասնորոյ սրտապնդեալ ՚ի սոցանէ Աբբայիս եւ խորհեալ միաբան ընդ առաջակայս իւր եւ ընդ այլս ՚ի ծերագունից առ հասարակ եւ որոշեալ զտարազն լրացուցանելոյ զայն, առաքեաց վասն այսր ՚ի Հռոմ յամին 1759 զՄկրտիչ վարդապետն Անանեան՝ յանձն արարեալ ՚ի նա եւ զորոշեալն ժողովով ՚ի ծերագոյն վարդապետաց առ ՚ի պէտս լրացուցանելոյ զայն եւ տալոյ հաստատել զնոյն: Գնացեալ անդր վարդապետիս՝ առաջի եդ զայն կարդինալաց ոմանց կարգելոց ՚ի քահանայապետէն Կղեմայ ԺԳ առ ՚ի քննութիւն յօրինեալ նորոց վանական կանոնացս: Եւ ըստ առաջնորդութեան սոցա եւ ըստ հաճութեան աբբային եւ առաջակայից եւ աւագագոյն վարդապետաց առ հասարակ՝ թղթակցելով եւս հանապազ ՚ի Վենետիկ ՚ի վանս՝ կատարեալ զամենայն, ընկալաւ զհաստատութիւն նորին ՚ի Սրբազան ժողովոյն Փռօփականտայի եւ զհաւանութիւն սրբազան պապին Կղեմայ ԺԳ. յամի տեառն 1763 ՚ի սկիզբն տարուոյս. Տ. 2. Մկրտիչ: Յետ այսորիկ անդորրացեալ զլիսովին Ստեփաննոսի վարդապետի առաջնորդի ուխտիս, ցուցանէր զհայրական խնամս իւր առ ամենայն միաբանսն. խրախուսելով զնոսա ՚ի պահպանութիւն վանական կարգաց եւ կանոնացս հաստատելոց ՚ի Հռոմ: Եւ աջակցութեամբ հոգեռանդն եւ առաքինակրօն դասակցին իւրոյ Կարապետ վարդապետին հսկէր ՚ի վերայ հօտին իւրոյ յամենայնի. որով ամ ըստ ամէ սկսաւ բարգաւաճիլ զկնի նորա բազմութեամբք միաբանից, բարելաւութեամբք եւ գիտութեամբ եւ շինուածովք առաւել քան զառաջին մինչեւ ցայժմ, այս իբր 70 ամք են: Եւ ինքն աբբայապատիւ առաջնորդս մեր, երկարեալ զկեանս իւր զայլս եւս ամս վախճանեցաւ կատարեալ զգաստութեամբ մտաց մինչեւ ցկէտ վերին կոչմանն ՚ի հանդերձեալ կեանս յամի տեառն 1799 ՚ի Հոկտեմբերի 4. ՚ի հասակի 82 լրացեալ ամաց, կացեալ յԱբբայութեան զամս 49 եւ թաղեցաւ յեկեղեցւոջ առաջի սրբոյ բեմին ՚ի միջավայրի դասին յուրոյն գերեզմանի կանգնելոյ վասն վախճանեալ աբբայից մերոց: Այս առաջնորդ ուխտիս մերոյ էր խոհական յամենայնի եւ հանդարտամիտ ՚ի գործս իւր. ոչինչ գործէր շտապաւ. որ եւ էր իսպառ մեռեալ յաշխարհէ եւ պայծառացեալ միշտ առաքինափայլ վարուք միանձնական կենացն՝ զոր ունէր նախ քան զառաջնորդութիւնն: Իսկ ըստ արտաքին տեսլեանն էր վայելչահասակ մարմնով, վեհագուն ՚ի գնացս եւ փարելի ՚ի կենակցութիւնս եւ զուարթամիտ. զոր եւ կարօտիւ յիշատակեն՝ որք կենակից լեալ են ընդ նմա ՚ի մենաստանիս:

Աստանօր արժան համարիմ գրել փոքր ՚ի շատէ եւ զվարուց վերոյիշեալ հոգեշնորհ Կարապետ վարդապետին մերոյ. որ թէպէտ ոչ ծաղկեցաւ գրաւոր վաստակօք մատենից ըստ այլոց ոմանց ՚ի

միաբանից ուխտիս մերոյ, այլ վաստակ նորա 'ի հաստատութիւն ուխտիս՝ օրինակաւ սքանչելի վարուց իւրոց եւ վարդապետութեանց, տայ նմա գեր 'ի վերոյ ամբառնալ քան զբնաւս՝ ըստ հոգեւոր արդեանց եւ երախտեաց 'ի վերայ Միաբանութեանս մերոյ. մինչեւ ոչինչ անդէպ վարկանիմ կոչել զնա ըստ իրաց ինչ վաստակակից նախահօր մերում Մխիթարայ առ 'ի հաստատութիւն ուխտիս: Արդ՝ վարդապետս այս էր Կոստանդինուպօլսեցի եւ մինչ յաշխարհին էր՝ ունէր զարուեստ դերձակութեան եւ ըստ պատմելոյ իւրոյ շարժեալ յաստուծոյ 'ի հասակի իբր 25 ամաց՝ եթող զամենայն եւ եկն 'ի վանս մեր 'ի Վենետիկ կրօնաւորիլ աստէն եւ ընդոտնեալ զամենայն դժուարութիւնս արեղայանալոյ իւրոյ՝ յարուցեալս վասն մեծութեան հասակին, դասեցաւ 'ի կարգս զղերց արեղայից եւ զարգացեալ 'ի միակեցական վարս եւ 'ի գիտութիւնս դպրոցաց մենաստանիս՝ ընդ դաստիարակութեամբ Մխիթարայ նախահօր մերոյ եւ արարեալ զուխտադրութիւնն առաջի նորա եւ - ձեռնադրեալ քահանայ, ընկալաւ 'ի նմանէ զգաւա//զան վարդապետութեան: Եւ զկնի փոխման նորա յաստեացս՝ յամին երկրորդի առաքեցաւ 'ի յաջորդէ նորա 'ի Ստեփաննոս արքայէ յամի տեարն 1750 'ի Պաշպալով քաղաք Հայոց՝ որ 'ի Թռանսիլվանիայ աշխարհի՝ երկրին Մաճառաց 'ի վանատուն մեր 'ի քարոզութիւն ժողովրդեանն: Եւ յետ եօթն ամաց դարձ արարեալ անտի 'ի վանս 'ի Վենետիկ, կարգեցաւ հոգեւոր դաստիարակ կամ վերակացու համբակաց մենաստանիս. այլ զկնի երկուց ամաց 'ի 1759 վերստին առաքեցաւ 'ի Պաշպալով 'ի թախանձելոյ ժողովրդեան տեղւոյն. որ անծուկ մեծ ունէին լսել միւսանգամ զքաղցրաբուղիս բանս բերանոյ նորա 'ի բեմբասաց քարոզութիւնս իւր. եւ աստ կացեալ մինչեւ ցամն 1766, էանց անտի օրինաւոր հրամանաւ 'ի Վարատին բերդաքաղաք Մաճառաց, 'ի Նայսաց անուանեալ արուարձան նորա. ուր 'ի բազմաց հետէ հաւաքեալ կային ուղղափառ Հայք բազումք՝ իբր 70 տունք գաղթեալք 'ի Պելրդատ քաղաքէ անկելոյ 'ի ժամանակին 'ի ձեռս տէրութեան Օսմանցոց, լինել նոցա հոգաբարձու քահանայ: Յետ ամենայնի 'ի 1776 դարձ արարի վանս վայելել անդ 'ի յետին ամս կենաց իւրոց զքաղցրութիւն վանական կենացս, զոր ունէր անդ յառաջին ամս արեղայութեան: Այլ յայս նուագ մուծաւ 'ի թիւս առաջակայից միաբանութեանս. ուր եղեւ միանգամայն եւ հայր հոգեւոր ամենեցուն առ հասարակ մինչեւ ցլետին ժամ կենդանութեան: Իսկ վասն երջանիկ փոխման նորա յաստեացս, այսպէս գրի 'ի ժամանակագրութեան վանացս. Բարեյիշատակ այրն աստուծոյ յոգելի՝ ծերունի հայրն մեր հոգեւոր, Վ. Հ. Կարապետ վարդապետն Մարտիրոսեան բիւզանդացի՝ ուսումնակից Աբբաօր մերոյ Ստեփաննոսի Մելքոնեան, յետ բազմավաստակ արդեանց, նեղեալ 'ի սովորական շնչարգելութենէն իւրմէ՝ 'ի սաստկանալ նորին 'ի վերջոյ, օր ըստ օրէ եւ ժամանակէ 'ի ժամ տկարացաւ. եւ 'ի 19 Յունվար 1787. յետ տեսանելոյ զամենայն հոգեւոր պատրաստութիւնս որ եւ յամենայն ժամ պատրաստ էր, եւ զկնի խրատելոյ եւ օրհնելոյ զամենեսին զմեզ 'ի փոքրկանց մինչեւ ցաւագակոյնս, կատարեալ զգաստութեամբ մտաց՝ գրեթէ մինչեւ 'ի վերջին կէտ կենացն, 'ի 23 ամսոյս ընդ արշալոյսն աւանդեաց զոգին 'ի հասակի իբր 73 ամաց, կայտառ դիմօք որպէս յիսնամեայ ոք. եւ ժիր ոգւով որպէս երիտասարդ երեսնամեայ. որպէս եւ ինքն ստէպ ասէր. մարմնով ծերացեալ եմ, այլ սիրտ իմ է անծերանալի. որոյ եւ ամենայն վարք եւ բանք էին կենդանի եւ արծարծ սիրովն աստ-

ծոյ, եւ սիրով յառաջադիմութեան կրօնիս մերոյ յամենայնի: Էր եւս զուարթարար բոլորից, յանդիմանիլ՝ սաստիլ եւ մխիթարիլ, պատկառելի յարգոյ եւ սիրելի ամենեցուն. յայտնի են գործք նորա՝ ի հաստատութիւն սրբոյ ուխտիս եւ ՚ի նորոգումն հոգոյ կրօնաւորական կենաց միաբանութեանս մերում, առաւել ՚ի տասնօրեայ կրթութիւնս մուծանելով զամենեսին. յիշատակ նորա օրհնութեամբ. որ թէպէտ եւ մեկնեցաւ ՚ի մէնջ մարմնով, այլ վարի օրինակ երկնահանգէտ քաղաքավարութեամբ նորա՝ կենդանի է միշտ ՚ի միջի մերում: Այս են բանք ժամանակագրին: Որպէս եւ ես գրիչս վարուց սորա ՚ի բառարանիս՝ յառոյգ տիս երիտասարդութեան իմոյ, ընդ նորընծայ քահանայս ուսումնակիցս իմ, բաժանորդ եղաք օրհնութեան երնաշնորհ եւ սրբասնեալ վարդապետիս. որոյ յետին խրատն առ մեզ ՚ի մահահրաւէր անկողնոյն շնչարգել բանիւք՝ այն եղեւ, թէ Մի լիցի ձեզ թուլանալ երբեք ՚ի յիշատակելոյ զպարտս ձեր առաջի աստծոյ՝ թէ զհա՛րդ ունիք համարս տալ նմա վասն երից գլխաւոր ընկալեալ շնորհաց նորա. այսինքն վասն ծնանելոյ քրիստոնեայ, լինելոյ Միանձն, եւ անբառնալոյ ՚ի քահանայութիւն: Ունի վարդապետս զձեռագիր հատուկտիր քարոզակերպ գրուածս եւեթ եւ զգիրս հոգեւոր տասնօրեայ մտածութեանց. որք ընդ նամակս նորա պահին ՚ի դիւանին վանացս:

620-622

Վրթանէս Վարդապետ Հայոց Ասկերեան. Կոստանդինուպօլսեցի. ՚ի միաբանից մխիթարեան ուխտին սրբոյն Ղազարու՝ որ ՚ի Վենետիկ: Էր սա որդի Սարգսի Ասկերեալ Պալօղլու կոչելոյ: Եւ ՚ի տասնամեայ հասակի մանկութեանն՝ առաքեցաւ ՚ի ծնողացն ՚ի Վենետիկ. յամի տեառն 1730 յաշակերտութիւն մեծին Մխիթարայ վարդապետի նախահօր ուխտիս մերոյ. առ որում եղեւ նմա որդի ծերութեան, իբր զայլ ոմն Բենիամին: Եւ դաստիարակեալ ընդ ձեռամբ Մխիթարայ վարդապետի ընդ այլ աշակերտակիցս իւր, ամ ըստ ամէ զարգացաւ պատանին յառաքի//նի վարս ըստ պարտուց միակեցական վիճակի եւ ընկալաւ զսքեմ կրօնիս մերոյ, ընդունելով զանունս Վրթանէս, փոխանակ առաջին անուանն՝ զոր ունէր յաշխարհի եւ զկնի՝ ըստ կարգի ամացն հասանելոյ ձեռնադրեցաւ քահանայ եւ յետ ամենայնի ընկալաւ զգաւազան վարդապետութեան ՚ի Մխիթարայ վարդապետէն ՚ի յետին ամս կենաց նորա՝ յաւարտելն զպահանջեալ ուսմունսն վարդապետական աստիճանին՝ առ որ կոչեալն էր: Պարապեալ էր սա միանգամայն կատարեալ վարժութիւն Հայկական եւ Լատին լեզուաց առ ՚ի թարգմանելոյ զգիրս նախնի հարց եկեղեցոյ ՚ի լատինէ՝ ՚ի հայկական բարբառ, որ էր մին ՚ի գլխաւոր նպատակաց եւ ըղծից Մխիթարայ վարդապետին ՚ի կանգնելն զայս միաբանութիւն մեր: Եւ զի ինքնին եւս Վրթանէս վարդապետն վառեալ էր մեծապէս ՚ի սոյն, վասնորոյ եւ ըստ առանձնաւոր մեծի յօժարութեանն միջամուխ եղեւ հրամանաւ դաստիարակին իւրոյ՝ ՚ի բաղդատութիւն բովանդակ սուրբ գրոց հայկականին ընդ լատին թարգմանութեանն եօթանասնից եւ այն՝ կրկնելով եւ երեքնելով եւ չորեքնելով եւս զայս բաղդատութիւն ամբողջ սրբոյ մատենիս զամս եօթն անընդհատ եւ յօրինելով եւս զբառարան բովանդակ բառից սուրբ գրոց եւ եթ, լատին եւ հայ. որ կայ մնայ մինչեւ ցայժմ անտիպ ձեռագիր իւր միայն: Եւ սովին աշխատանօք

Եւ ճգամբ, գլխովին համակեցաւ յընտիր ոճ հայկական ոսկեղէն թարգմանութեան սուրբ գրոց ազգիս մերոյ. որով եւ մարթացաւ 'ի լոյս ընծայել զգերապանծ թարգմանութիւնս 'ի Լատինէ. որոյ նմանն յայսմ մասին թերեւս ոչ գտաւ այլ ոք. եւ ոչ եւս գտցի արդեօք: Մինչ զի հայկական թարգմանութեանց նորա երեւիլ պանծագոյն քան զբնագիրսն. նոյնպիսի են եւ թարգմանեալքն նորա յիտալականէ. զի ուշադիր լեալ էր եւ վարժութեան այսր լեզուի: Առաջին անմիջական երեխայրիք այսպիսի վաստակոց նորա, որ եւ տայ զհաւաստիս գրելոցս զթարգմանութենէ նորա, է Փիլիսոփայութիւն Կովղնոյ 'ի Լատին բնագրէն. որոյ հայկական թարգմանութիւն վսեմ է եւ գեղափայլ քան զհիսուած Լատին բնագրին. որպէս յայտ է որոց հմուտ են երկուց լեզուացն: Եւ ապա յաւարտիլ թարգմանութեան մատենիս, առաքեցաւ 'ի քարոզութիւն 'ի հայրենիս իւր 'ի Կոստանդինուպօլիս յետ փոխելոյ յաստեացս Մխիթարայ վարդապետի՝ յառաջին ամս յաջորդի նորա Ստեփաննոսի Մելքոնեան վարդապետի եւ աբբայի: Եւ զկնի իբր երկուց ամաց կոչեցաւ 'ի Վենետիկ 'ի վանս, եւ կարգեցաւ զամս քանի մի աթոռակալ կամ փոխանորդ Ստեփաննոսի վարդապետի առաջնորդի համօրէն ուխտիս՝ ուսումնակցին իւրոյ: Գնաց ապա յուխտ 'ի Հռոմ. եւ անտի 'ի Նափօլի ընդ Յարութիւն աշխարհիկ եղբօր իւրոյ. եւ դարձ արարեալ 'ի վանս 'ի Վենետիկ, այլ ոչ եւս մեկնեցաւ 'ի քաղաքէս. ուր կարգեցաւ աւագերեց ազգային եկեղեցւոյն հայոց՝ որ կոչի Սուրբ Խաչ. ուր եւ քարոզէր յաւուրս տօնի հայերէն. զի յայնժամ կային 'ի քաղաքիս ազգայինք մեր ոչ սակաւք՝ 'ի մնացորդաց նախնի ջուղայեցւոց, եւ քանի մի տունք եկաւորք 'ի Պօլսոյ, յԱնկիւրիոյ եւ այլն: Եւ յաւուրս պաշտամանցս այսոցիկ, բաց 'ի թարգմանութեանց աշխատ եղև 'ի հրամանաց Հռոմայ՝ 'ի լոյս ընծայել զօրինակս ստոյգս եւ հարազատս եկեղեցական մատենից հայոց, բաղդատելով ընդ զանազան գրչագիր օրինակս եղեալս 'ի վանս մեր. զոր եւ ապա առհասարակ թարգմանեաց 'ի Լատին բարբառ. որպէս զի Ատեանն ծիսից որ 'ի Հռոմ, մարթացի առաջնորդութեամբ Լատին թարգմանութեամբ՝ մատչիլ 'ի քննութիւն ողջամտութեան եկեղեցական մատենից ազգիս մերոյ, եւ վառիլ մեծապէս 'ի սէր եւ 'ի նախանձ պահպանութեան նոցին եղելոց 'ի նախնի դարս հայաստանեայց եկեղեցւոյ մինչեւ ցՆերսէս Շնորհալին եւ ցՆերսէս Լամբրոնացին. մերժեալ զամենայն եկամուտս 'ի նոսա: Եւ յետ ժամանակաց ըստ այսմ հարազատութեան՝ ետ տպել զՏօնացոյցն յամի տեառն 1782. եթէ 'ի փոքր գիրս 'ի 18, եւ եթէ 'ի 4. հանդերձ մշտնջենաւոր աղիւսակօք տումարին հայոց: Յետ մահու վարդապետիս Մաշտոցն եւս բաղդատեալ եւ ընդ այլ հին ձեռագիրս՝ եւ ուղղագրեալ, թարգմանեցաւ 'ի Լատին վասն քննողաց. եւ ըստ եղելոյ հաճութեան նոցա տպեցաւ 'ի վանս մեր 'ի 1840. 'ի 8: Զկնի աշխատա//սիրութեանս մինչեւ ցծերութիւն անպարապ կացեալ 'ի թարգմանութեանց, զորս կոչէր իւր զուարճութիւնս որպէս եւ էր իրօք, փոխեցաւ յաստեացս 'ի 1810 'ի հասակի 90 ամաց. թողեալ առ ամենեսին զկարօտ քաղցր եւ աղաւնատիպ կենակցութեանց իւրոց, եւ ընտիր եւ առաքինափայլ քաղաքավարութեանն. եթէ՛ ընդ միաբանս ուխտին՝ լեալ գաղափար ամենեցունցն նոցա 'ի պահպանութիւն վանական կանոնաց՝ եւ 'ի մեռելութեան կենցաղոյս զբօսանաց՝ եւ 'ի լնուլ զպարտս աստուածային պաշտամանց լիով, եւ եթէ՛ ընդ արտաքին աշխարհականս. զի ամենայն գործք նորա արտաքինք եւ բանք բերանոյն՝ էին նոցա 'ի շինութիւն. որ եւ յամենայն ա-

րարս իւր էր հանդարտամիտ եւ խաղաղասէր եւ խոհական յոյժ. ոչինչ գործէր շտապաւ. եւ էր արգոյ յամենայն արտաքին շարժմունս իւր. որով եւ լինէր պատկառելի յաչս ամենեցուն. նոյնպէս եւ քաղցր զուարթերես հայեցուած նորա եւ անթերի համեմատութիւն մասանց մարմնոյն, ձգէր ինքն զսէր՝ որոց հայէին 'ի նա, եւ կենակցէին 'ի նմա: Գլխաւոր վաստակք նորա գրաւոր ըստ մեծի մասին են թարգմանութիւնք տպեալք եւ անտիպք: Տպեալքն են՝

1. Թարգմանութիւն Փիլիսոփայութեան Կովդոնոյ 'ի 12. 4. Հ. զոր թարգմանեալ է յառոյճ հասակի երիտասարդութեան. եւ տպեալ է 'ի 1750, 'ի գտանիլն իւր 'ի Կոստանդինուպօլիս: Փայլէ 'ի սմին հայկաբանութիւն նորա կատարեալ. մինչեւ թուի լինել սկզբնագիր եւ ոչ թարգմանութիւն. որ եւ դասի 'ի գլուխ ամենայն թարգմանութեանց նորին. նաեւ 'ի գլուխ այլ ամենայն ո' եւ իցէ արդի հայկական թարգմանութեանց այլոց:

2. Քարոզգիրք, յերիս մասունս բաժանեալ. որոյ մի մասն միայն է տպեալ. 'ի 8. յամի տեառն 1781. իսկ երկու մասունքն կան մնան անտիպ:

3. Հռոմէական պատմութիւն Ռոլլէնի յիտալական թարգմանութենէ 'ի 4. տպեալ 'ի 1816:

4. Թովմայի Գեմբացոյ. որ է ոսկեղէն թարգմանութիւն ոսկեղէն գրոցս 'ի լատին բնագրէ, տպեալ 'ի 1786:

5. Իմաստասիրութիւն բարոյական անուանեալ գրոց յիտալականէ. 'ի 8. տպեալ 'ի 1793. որ եւ է ընտիր թարգմանութիւն նորա.

6. Գրոցն՝ խրատ կատարելութեան յիտալականէ. 'ի 12 տպեալ 1779:

7. Հատուկտիր թարգմանութիւնք տպեալք 'ի վանս մեր եւ 'ի Հռոմ: Իսկ անտիպ մնացեալքն են առաւելագոյն. յորս գլխաւորքն են.

8. Վերոյիեալ գիրք եկեղեցական պաշտամանց հայոց. առ հասարակ ամբողջ թարգմանեալ 'ի լատին. յօրինակաց՝ գրելոց նախ քան զԺԾ դարն: 10 Հ. միածալ: Գրեալք հանդերձ հայկական բնագրին 'ի հանդիպոյ:

9. Ընդհանուր պատմութիւն Կալմեթի թարգմանեալ յիտալական թարգմանութենէն:

10. Քարոզգիրքն Քլաւսին, եւ խրատական քանի մի գիրք Ռոտրիկվեցին. եւ բազմութիւն հատուկտիր ճառից. եւ այլն: Ի հանդիսանալն տպագրութեամբ թարգմանութեանց նորա, տարածեցաւ գովաբանութեամբ անուն նորա եւ համբաւ իմաստութեան յազգիս մերում, մինչեւ ցաշխարհն Հնդկաց եւ Պարսից առ ազգայինս մեր բնակեալս յայնոսիկ աշխարհս. յորս ջուղայեցիքն տային նմա զանուն՝ Մեծագլուխն Վրթանէս վարդապետ. եւ արդարեւ մարթ է ասել՝ թէ վարդապետս այս իրովք թարգմանութեամբ՝ ետ դարձ առնել ոսկեղէն նախնի դարուն թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ, եւ իւրեանց ձեռնասուն աշակերտացն. որոց յիշատակն օրինութեամբ եղիցի: